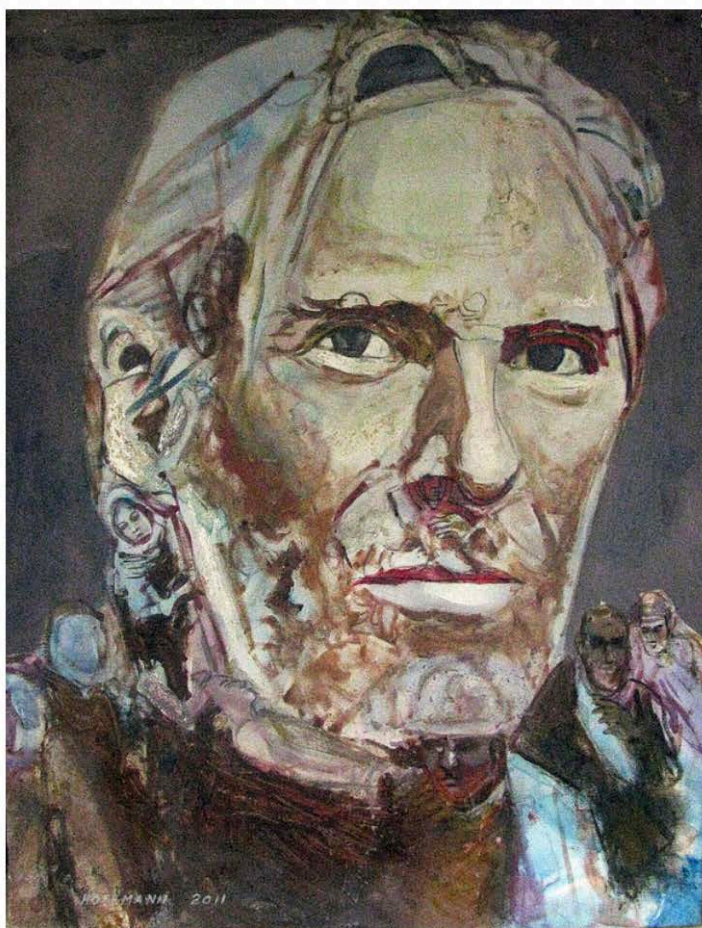

LLUÍS ESPINAL, UN MÀRTIR PEL POBLE

(1932-1980)

Sergi Espinal Bueno
Mª Carme Montes
2n de Batxillerat
La Salle Manlleu
2019-2020

*Dedico aquest treball al meu pare, Jaume Espinal, que em va engrescar a realitzar
aquest projecte sobre el cosí del meu avi.*

Primerament vull donar gràcies a la meva tutora del treball de recerca Mª Carme Montes, que sempre ha estat donant-me suport quan ho necessitava, sens dubte una peça clau per a l'elaboració d'aquest treball.

També vull agrair l'ajuda de Xavier Victori Espinal, qui m'ha cedit una entrevista, ha aportat part de les il·lustracions i m'ha proporcionat certa informació privilegiada per al treball. Seguidament vull donar gràcies a l'Ajuntament de Sant Fruitós del Bages per el seu tracte i la invitació al primer acte commemoratiu de l'any dedicat a Lluís Espinal.

Vull donar gràcies pel seu temps a les germanes carmelites descalces, a la Mª Lourdes Espinal, i sobretot, a Xavier Albó qui des de Bolívia i la seva tardana edat, vàrem aconseguir realitzar una entrevista que va ser clau per al treball.

Vull donar gràcies també als companys d'escola que sempre hi ha estat per a qualsevol dubte per petit que fos. Donar gràcies també a les dos periodistes Anna Masllorenç i Mariona Ortiz, del reportatge de Lluís Espinal: un màrtir incòmode, les qui em van proporcionar les transcripcions dels cassets de Lluís Espinal i a Anna Cura per a facilitar informació sobre Espinal.

Finalment, donar gràcies als meus pares per ser-hi cada dia, per animar-me a seguir endavant dia rere dia, per fer possible aquest treball. Moltes gràcies a tothom.

*Somos antorchas que sólo tenemos sentido cuando nos
quemamos; solamente entonces seremos luz.*

Gastar la vida, Lluís Espinal

RESUM

El treball de recerca que es presenta es centra en la vida del jesuïta Lluís Espinal. Lluís Espinal Camps va néixer a Sant Fruitós del Bages a Catalunya. A causa de la dictadura franquista que vivia l'Espanya del moment i de l'acció de censura, va marxar a Bolívia com a missioner. Un cop a Bolívia va lluitar contra les injustícies socials i contra els règims dictatorials, una lluita emmarcada dins la teologia de l'alliberament. Malauradament, va morir l'any 1980, quan fou assassinat per grups paramilitars. El projecte mostra aspectes de la seva vida professional i laboral, fent incís en les seves facetes com a periodista, documentalista i cineasta. També es tractaran altres temes com els homenatges que s'han realitzat per commemorar la seva tasca en la lluita pels més desfavorits. Aquest projecte de recerca ha estat possible gràcies a les fonts bibliogràfiques, a la informació cercada a la xarxa i a gravacions inèdites del jesuïta. Els resultats més rellevants del projecte han estat en primer lloc, evidenciar com governs dictatorials silencien aquells que defensen els més vulnerables. I en segon lloc, endinsar-nos i conèixer la vida d'algú que va viure entregat als altres sacrificant la seva pròpia vida. Per concloure, aquest estudi ens ha permès conèixer un familiar jesuïta involucrat en la lluita social del qual en desconexíem molts aspectes. També ens ha permès reprendre noves relacions familiars així com l'adquisició de nous coneixements i valors tan necessaris en la societat actual.

Paraules clau: jesuïta, Espinal, Bolívia, missioner, teologia de l'alliberament, assassinat, periodista, documentalista, cineasta, lluita social.

ABSTRACT

The paper presented is mainly focused on the life of the Jesuit Lluís Espinal. Lluís Espinal Camps was born in Sant Fruitós del Bages in Catalonia. Due to the Franco's dictatorship that Spain was living at the time as well as the action of censorship, he had to leave to Bolivia as a missionary. Once in Bolivia, he fought against social injustices together with dictatorial regimes, a struggle which is part of liberation theology. Unfortunately, he died in 1980, when he was killed by paramilitary groups. The project shows aspects of his professional working life, emphasizing his facets as a journalist, documentary filmmaker as well as filmmaker. Other topics will also be covered, such as the tributes that have been made to commemorate his work in the struggle for the disadvantaged. This research project has been possible through bibliographic sources, information searched on the net, moreover, unpublished recordings of the Jesuit. The most relevant results of the project have been, in the first place, how dictatorial governments silence those who defend the most vulnerable. Secondly, to get inside in addition to know the life of someone who lived handed over to others by sacrificing his own life. To conclude, this study allowed us to get to know a Jesuit relative involved in the social struggle whose many aspects we did not know. It has also allowed us to resume new family relationships as well as the acquisition of new knowledge along with values that are so needed in today's society.

Key words: Jesuit, Espinal, Bolívia, missionary, liberation theology, murdered, periodist, documentary filmmaker, filmmaker, social struggle.

ÍNDIX

0.	INTRODUCCIÓ	8
1.	BIOGRAFIA	11
2.	INFÀNCIA I EDUCACIÓ	13
3.	VOCACIÓ JESUÍTICA	16
3.1.	Teologia de l'alliberament	19
3.1.1.	Impulsors i principis de la teologia de l'alliberament	20
4.	TASCA COM A MISSIONER	21
4.1.	Lluita contra la dictadura i defensa dels Drets Humans de Bolívia	23
4.1.1.	Vaga de fam	24
4.1.2.	Fundació de l'Assemblea Permanent dels Drets Humans de Bolívia	26
5.	VOCACIONS PROFESSIONALS	27
5.1.	Espinal com a periodista	27
5.2.	L'Espinal documentalista	29
5.3.	Espinal i el cinema	30
5.3.1.	Quaderns de cine i la seva aportació cinematogràfica a bolívia	31
5.3.2.	Produccions cinematogràfiques i filmografia	32
5.3.3.	Un crític del cinema Bolívia	33
5.4.	Lluís Espinal a la ràdio	35
6.	LA SEVA AFICIÓ PER LES TALLEES	36
6.1.	El crucifix comunista	37
6.2.	L'últim sopar	38
6.3.	Se'n va anar	38
6.4.	Maternitat	39
6.5.	Alegria	39
6.6.	Bota militar	40
6.7.	Bota militar II	40
6.8.	Un home lliure	41
6.9.	El pensador orant	41
6.10.	Monstre	42
6.11.	Jove lliure	42

6.12.	Cristians del silenci	43
6.13.	La vaga de fam	43
7.	PREGÀRIES A BOCA DE CANÓ.....	44
8.	SITUACIONS POLÍTIQUES	45
8.1.	El franquisme i la censura.....	45
8.2.	Dictadura de Banzer	46
8.3.	Cop d'estat del 1980	48
9.	ASSASSINAT I MORT	50
9.1.	Autoria i motiu	51
9.2.	Autòpsia i termes legals.....	54
9.3.	Enterrament i tomba	56
9.4.	Exhumació	58
10.	EL PROCÉS DE LA BEATIFICACIÓ	64
11.	HOMENATGES.....	67
11.1.	El Papa Francesc recorda Lluís Espinal.....	67
11.2.	Dià del cine bolivià.....	69
11.3.	Homenajes i reconeixements a Lluís Espinal.....	70
11.3.1.	A Bolívia	70
11.3.2.	A Catalunya.....	76
11.4.	Altres homenajes a Espinal	79
12.	ANY DEDICAT A LLUÍS ESPINAL	80
13.	FUNDACIONS I ASSOSSIACIONS	82
13.1.	Associació Lluís Espinal Lluita i Fe	82
13.2.	Fundació Lluís Espinal Cristianisme i Justícia.....	84
14.	DOCUMENTALS I PROGRAMES DEDICATS A ESPINAL	86
14.1.	Lluís Espinal: un màrtir incòmode	86
14.2.	Bolívia II.....	86
15.	CONCLUSIONS	91
16.	FONTS CONSULTADES	95

0. INTRODUCCIÓ

*Creemos que con la edad aumenta la prudència,
sin pensar que tambien aumenta el conformismo.*

Lluís Espinal

Fa 40 anys de l'assassinat a Bolívia del jesuïta català. El paper del pare Espinal en la teologia de l'alliberament ha estat cabdal en la comunitat indígena i dels menys afavorits a Bolívia. Lluís Espinal, nascut l'any 1932, a Sant Fruitós del Bages, es va desenvolupar en el món de l'audiovisual, religió i periodístic, entre d'altres. La seva tasca com a missioner sumat a un govern dictatorial, el van destinar a Bolívia on va tenir una tràgica mort. Aquest treball de recerca, anomenat: *Lluís Espinal, un màrtir pel poble*, inicia un projecte d'investigació de la vida religiosa i professional, conjuntament amb aspectes posteriors a la seva mort, com homenatges i processos d'exhumació i beatificació del jesuïta.

La hipòtesis plantejada des d'un principi fou el motiu del seu assassinat. No obstant, el veritable interès va sorgir arran d'una conversa familiar on es va tractar el tema, on entre conversa i conversa es despertava la curiositat per endinsar-nos en la vida d'Espinal. A partir d'aquest moment es va començar a indagar mitjançant tota la informació existent a la xarxa i a preparar entrevistes a familiars per tal d'aprofundir i conèixer la figura del jesuïta.

Els objectius principals que es van establir en un primer moment van ser conèixer les diferents facetes de Lluís Espinal juntament amb els interrogants del seu assassinat i homenatges posteriors a la seva mort. També donar a conèixer la figura d'Espinal, més coneguda a Bolívia que a Catalunya, en la seva lluita contra governs dictatorials i la defensa dels drets humans al país bolivià. Finalment es volia aconseguir contactar amb familiars o amics seus, especialment amb un company jesuïta, també català, resident a Bolívia anomenat Xavier Albó, que va passar gran part de la seva vida amb Espinal, tots dos destinats a Bolívia.

Un objectiu secundari, però que cal destacar era omplir la llacuna de coneixement a nivell familiar, quina relació existia entre els familiars, donar veu a cadascun d'ells per tal d'aprofundir més en la figura del jesuïta i entendre i comprendre els valors que transmetia en la seva lluita.

La metodologia del treball es basa en una àmplia recerca a partir de llibres, articles de diari, estudis, documentals i a través de la xarxa. També s'utilitza informació

provinent de fonts orals com l'acte inaugural de l'any dedicat a Lluís Espinal a Sant Fruitós del Bages, en commemoració al 40è aniversari de la seva mort i el posterior debat amb familiars i companys a la biblioteca del mateix poble.

Cal destacar també la realització i utilització d'entrevistes per a complementar la informació, aquestes entrevistes són peces cabdals per tal i com hem citat anteriorment conèixer la missió del jesuïta. Aquestes entrevistes han estat realitzades a persones relacionades amb l'entorn de Lluís Espinal, com per exemple Xavier Victori Espinal, nebot, Xavier Albó, company jesuïta, Mª Lourdes Espinal, cosina germana i a les germanes carmelites descalces excompanyes de la difunta germana d'Espinal, Mª Salut Espinal.

El treball de recerca constitueix d'un bloc teòric que s'ha complementat amb un buidatge de les entrevistes realitzades, per tal de donar-li una visió més íntima i personal.

El primer apartat consisteix en una biografia del pare Espinal per tal de contextualitzar-lo.

En segon lloc trobem un apartat sobre la seva infantesa i educació que mostren amb més profunditat la primera etapa de la vida d'Espinal, des de l'escola on estudiava fins la casa on passava els estius.

Seguidament s'exposen els punts més importants sobre la faceta jesuítica d'Espinal, la part més religiosa, on va realitzar el noviciat o com es va formar per esdevenir sacerdot. També es veu la teologia de l'alliberament, un aspecte important en la vida del jesuïta.

A continuació es plasmen els motius pels quals va marxar a Bolívia, la seva implicació en la lluita política contra els règims dictatorials i la seva implicació com a missioner.

També s'analitzarà la seva faceta professional, la seva tasca com a documentalista social, la seva participació en la ràdio i en el cinema. Destacant aquesta faceta laboral i professional sempre vinculada a la tasca de la crítica social i política.

També es farà un incís en les aficions com a tallista de fusta, on es realitza un petit inventari de les obres realitzades.

Tot seguit es comentarà l'obra escrita més famosa del jesuïta *Oracions a boca de canó*.

S'ha intentat plasmar les situacions polítiques que Espinal va viure i com van incidir en les seves obres i com aquestes situacions el van afectar a nivell professional i emocional, es parlarà de la dictadura franquista a Espanya i la dictadura de Banzer a Bolívia.

Un cop finalitzat l'apartat anterior, es recollirà informació sobre la mort de Lluís Espinal, l'autoria, els motius, l'autòpsia, el seu enterrament i el procés d'exhumació.

La beatificació serà un dels apartats treballats on s'hi exposaran les diferents posicions en contra i favor del procés.

Els darrers apartats recullen els homenatges a Lluís Espinal on es destaca la deferència que va tenir el papa Francesc, recalcant el seu treball i la seva implicació amb els desfavorits.

Per concloure el treball es tractaran els actes de l'homenatge a Lluís Espinal, que dedicarà l'ajuntament de Sant Fruitós del Bages, amb la col·laboració d'altres institucions. En aquest apartat es mostra amb detall en què consistirà i els actes realitzats recentment.

El penúltim apartat consisteix en l'explicació de la fundació Lluís Espinal: Lluita i Fe, i l'associació Lluís Espinal, Cristianisme i Justícia. Aquestes dos són institucions fundades en commemoració a la figura d'Espinal després de la seva mort.

En el darrer apartat s'analitzaran dos documentals catalans retransmesos a TV3, dedicats a Espinal: *Lluís Espinal: un màrtir incòmode* i *Bolívia II*.

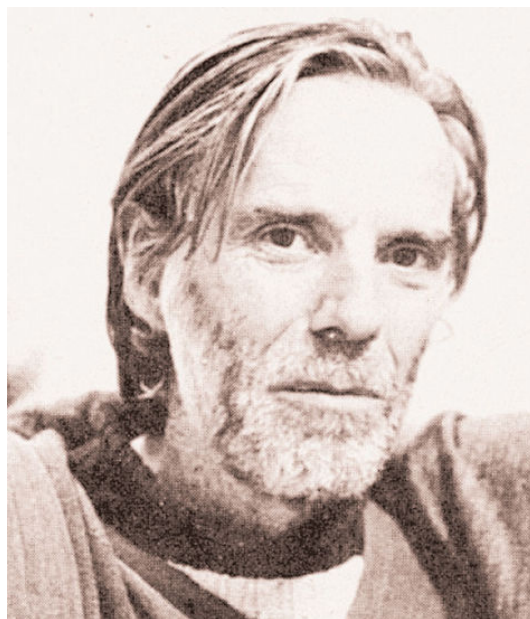
Aquest projecte intentarà donar veu a un màrtir social i intentarà acostar-se a la figura del pare Lluís Espinal. Un estudi que intentarà mostrar la seva lluita mitjançant la seva pròpia veu i que ens acostarà a la situacions socials bolivianes.

No queremos unas estructuras que satisfagan nuestra rutina.
Lluís Espinal

1. BIOGRAFIA

*Tenir-lo a la família és un elogi.
Em sento orgullós de tenir el mateix cognom.*
(Espinal J. , 2005)

Lluís Espinal Camps, conegut també com *Lucho* Espinal, neix a Sant Fruitós del Bages l'any 1932 i mor a La Paz l'any 1980. Fou un jesuïta bolivià d'origen espanyol que va destacar pel seu compromís amb els desfavorits i la seva actitud crítica enfront l'aliança de l'església catòlica amb els sectors conservadors del poder. Va ser brutalment assassinat per elements paramilitars l'any 1980.

Il·lustració 1: Fotografia de Lluís Espinal

Lluís Espinal als 17 anys va acabar el batxillerat a Roquetas de Mar a la província de Tarragona i immediatament va entrar al noviciat de la Companyia de Jesús a Veruela a la província de Saragossa. En els períodes compresos entre 1953 i el 1963 va estudiar literatura, filosofia i teologia i als 30 anys es va ordenar sacerdot. Després de seguir cursos complementaris de periodisme i audiovisuals a la ciutat italiana de Bèrgamo, la televisió espanyola li va encarregar un espai setmanal sobre qüestions religioses d'actualitat que es titularia *Questión urgente*.

El programa fou un dels programes més exitosos de la televisió espanyola, perquè tractava obertament les problemàtiques socials que el règim de Francisco Franco les mantenia silenciades. La dictadura va censurar la seva programació, les seves sessions foren dràsticament retallades, aquest fet va provocar la seva renúncia.

Valorant que a Espanya no podia continuar exercint la seva professió, el 1968 va acceptar l'oferta d'un bisbe bolivià per exercir com a professor a la universitat catòlica de la Pau.

El 1970 a Bolívia, va treballar un any per la televisió nacional produint el programa: *En carne viva*, la censura va intervenir quan va intentar concedir una entrevista als caps de les guerrilles. D'aquestes experiències sorgien les seves reflexions sobre la censura i especialment sobre l'autocensura.

Desafiant la censura, Espinal expressaria aquestes idees en els mitjans professionals on va treballar durant la dècada dels setanta: en el matutí *Presència*, on fou crític cinematogràfic entre 1969 i 1979, a *Ràdio Fides*, des de 1971 i al setmanari *Aquí*, que va dirigir des de 1979. Al mateix temps va publicar diferents llibres divulgatius i assajos sobre el cinema i va participar en varis guions de pel·lícules. El 1976 va ser cofundador de *l'Asamblea de Drets Humans*.

El 1977 va participar en un dejuni polític, contra la dictadura d'Hugo Banzer i va impulsar a l'estructuració d'oposició política que provocaria la renúncia del dictador.

Detingut pels elements paramilitars i torturat, fou assassinat el 21 de març de 1980. Del seu llibre *Religió* és famosa la cita que resumeix l'exigència ètica que li va costar la vida:

Qui no té la valentia de parlar pels homes, tampoc té el dret de parlar de Déu. (Codina V, 1995 : 19)

Il·lustració 2: Fotografia preferida de Lluís Espinal

2. INFÀNCIA I EDUCACIÓ

*Danos juventud, aunque sea sólo juventud
interna, de espíritu. Hay que ser jóvenes de mentalidad,
y no sólo en el vestido.*

Lluís Espinal

Lluís Espinal neix a Sant Fruitós del Bages el 2 de febrer de 1932, en aquella època la seva família eren masovers de la Torre del Batlle, una casa de pagès situada a Sant Fruitós.

Il·lustració 3: Família de Lluís Espinal

Josep Espinal, cosí de Lluís Espinal explica en una entrevista:

D'aquell primer any també recordo els dies que passava amb la família d'ell, a la Torre del Batlle, a prop de l'escola Paidós de Sant Fruitós, anàvem a jugar moltes vegades perquè allò era molt gran i s'hi prestava. La seva família n'eren els masovers i recordo una vegada que li vam regalar una vaca. Encara després quan marxarien a viure a Manresa i el seu pare s'encarregaria d'ajudar les monges de Sant Francesc també la tindrien allà! (Espinal J. , 2005)

Il·lustració 4: Torre del Batlle

Aquesta torre està situada just al costat de l'escola Paidós de Sant Fruitós del Bages, l'escola on Lluís Espinal va estudiar des del 1935 fins el 1944.

Il·lustració 5: Carrer on es troba la Torre del Batlle

Fill d'una família humil, senzilla, treballadora, tradicional i cristiana, Lluís Espinal, era el més petit de 8 germans, la Carme, el Josep Maria, el Moisès, l'Ignasi, el Domingo, la Teresa, la Maria Salut i, finalment, Lluís Espinal. Espinal va quedar-se orfe de mare, la qual abans de morir va dir-los que tenia el desig que els seus fills escollissin el camí religiós.

La tieta Rosa li feia de mare perquè la seva va morir quan ell tenia dos o tres anys. En tinc un record molt bo d'ell, era un nen molt nerviós, molt mogut. (Espinal M. F., 2005)

Una germana va ingressar en el Carmel, i el seu germà gran, Ignasi, a la Companyia de Jesús. Lluís Espinal va tenir clar la vocació religiosa i va entrar a la cova de Sant Ignasi de Manresa.

Segons membres de la família, se'l veia molt convençut de la seva vocació, però la seva principal preocupació era saber si la seva vacació seria compatible amb la seva set de coneixements. Va ingressar al noviciat de Veruela amb 16 anys.

Il·lustració 6: Lluís Espinal en l'adolescència

Tenia un fort sentit religiós, recordo una vegada que d'un tros de guix em va fer una Mare de Déu! (Espinal J. , 2005)

Com s'ha esmentat anteriorment, va estudiar la secundària al col·legi i seminari menor de Sant Josep, a Roquetes de Mar a la província de Tarragona, des del 1945 fins el 1949.

Il·lustració 7: Col·legi i seminari menor de Sant Josep, a Roquetes de Mar a la província de Tarragona

El seminari va ser fundat el 23 de novembre del 1916, a l'antiga casa de camp de sant Josep que va ser l'antiga Facultat de Filosofia de la Companyia de Jesús, a la vora del l'Observatori de l'Ebre a Roquetes (Baix Ebre). La formació religiosa dels jesuïtes va durar fins el juny del 1936, moment en que van ser expulsats pel govern de la República. Al 1942 van començar una segona etapa, el 10 d'octubre s'inaugurava l'*Escuela Apostólica o Seminario menor de la Compañía de Jesús en Roquetas*, on destaca la creació de la revista Fragua. Cap el 1945 els jesuïtes el converteixen en un col·legi, per així donar cabuda als alumnes no vocacionals, etapa que durarà fins als anys 50 quan es va tancar definitivament. Actualment a l'edifici s'ubica la Biblioteca Pública Mercè Lleixà de Roquetes. (Tortosa Antiga , 2011)

Durant la seva infantesa, Espinal passava els estius a una casa, propietat de la família, situada a Dosrius al Maresme, on coincidia amb els seus cosins i altres membres de la família.

Josep Espinal va passar tres mesos "fantàstics" amb Lluís Espinal. Va ser a l'adolescència a la casa que tenien a Dosrius (Maresme), prop d'Argentona. "Va venir perquè estava cansat de tant estudiar i volia un estiu tranquil. Ens ho vam passar molt bé, sobretot perquè tenia molt bon sentit de l'humor i perquè li agradava fer excursions. De tan en tant agafava la bicicleta i se n'anava a corre per aquells camps. Ell tenia només un any més que jo i potser per això ens enteníem tant bé. Per explicar-ho recorda les nits que passaven: "estàvem xerrant sense parar fins molt tard! Ens havien de cridar l'atenció!", comenta Josep Espinal, cosí germà de Lluís Espinal. (Regió7, 2005)

3. VOCACIÓ JESUÍTICA

*Quien no tiene la valentía de hablar
por los hombres, tampoco tiene el derecho de hablar de Dios.*
Lluís Espinal

Les etapes de formació d'un jesuïta comencen al noviciat durant dos anys i acaba amb els vots de pobresa, castedat i obediència. Un cop finalitzada aquesta etapa iniciarà dos anys més de *juniorat*, estudis d'humanitat, de llatí i de grec, així com pràctiques d'oratòria. Els seus estudis es complementaran amb estudis de filosofia, bàsicament escolàstica, quatre anys de teologia i l'ordenació sacerdotal. Entre els estudis de filosofia i teologia, l'estudiant exercia durant dos o tres anys, de mestret. El mestret exercia com a professor en un col·legi dels que regentava la companyia de Jesús i ocasionalment, en els estadis de formació dels futurs jesuïtes.

La seva formació i inicis com a jesuïta comença el 17 d'agost de 1949, quan ingressa als 16 anys a la companyia de Jesús de Veruela a Saragossa, l'actual monestir de Veruela.

En el si d'una comunitat religiosa molt nombrosa i amb pocs espais per a la comunicació personal, Espinal destacava per la serietat de les seves conviccions, el seu lliurament total a la vocació religiosa. Els seus companys percebien en Espinal una profunda vivència espiritual, una rica interioritat, la seva disponibilitat per servir i ajudar els altres. Era seriós, més aviat reservat, una mica tímid, exigent amb ell mateix, però amable amb els altres, alegre, vitalista, enginyós, amb fi sentit de l'humor. (Codina V. , 1995)

Il·lustració 8: Monestir de Veruela

Lluís Espinal consagrava els seus primers vots com a jesuïta el 15 d'agost de 1951, dos anys més tard d'ingressar al noviciat.

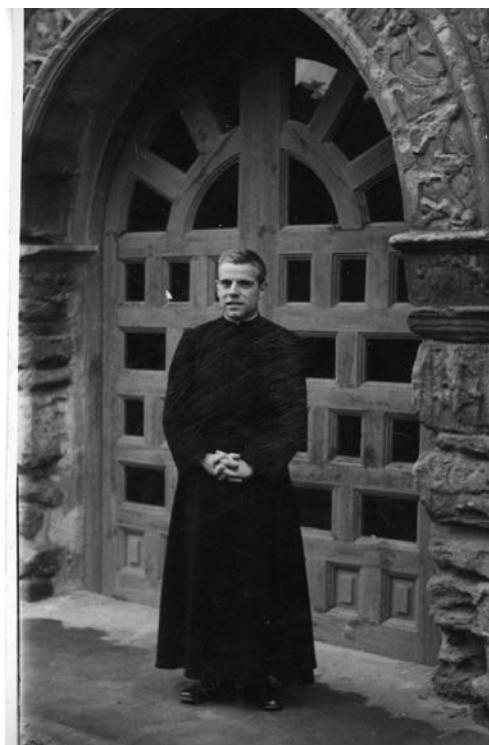

Il·lustració 9: Carnet d'identitat de Lluís Espinal de la Companyia de Jesús

Entre els anys 1951 i 1953 va estudiar humanitats i literatura grecollatina. Aquests estudis li permetran exercir de professor a Sant Pere Claver de literatura grega i de poesia llatina al Col·legi Claver Raimat, una escola de d'estudiants jesuïtes de Lleida. Més tard obtindrà la llicenciatura en filosofia per la Universitat Civil de Barcelona, amb la tesis: *L'Antropologia de Lucreci*.

En acabar la seva etapa d'estudis de filosofia durant el període de 1953-1956, a Sant Cugat del Vallès, Espinal va realitzar un llarg treball de llicenciatura sobre el problema del mal, on esmenta que més enllà del tema acadèmic, existia una preocupació per afrontar una problemàtica real, tant a nivell de societat, com d'Església.

A l'any 1959 va començar els seus estudis de teologia a la facultat eclesiàstica de Sant Cugat del Vallès, que acabaria l'any 1963 amb la tesis: *Teologia i simbologia*.

Il·lustració 10: Lluís Espinal jesuïta

Finalment, l'any 1962 és ordenat sacerdot a la ciutat de Barcelona.

Il·lustració 11: Lluís Espinal exercint de sacerdot

L'any 1968, fou un any d'inflexió, Espinal dimiteix de televisió espanyola i coneixerà el Monsenyor Genaro Prata, bisbe bolivià encarregat dels medis de comunicació de la Conferència Episcopal Boliviana, el qual va convidar-lo a Bolívia.

El perquè va anar a Bolívia, fou pel fet que a Barcelona va arribar un bisbe bolivià. Li va comentar que a Bolívia necessitaven gent com ell, a la universitat, es va sentir interessat per ésser missioner i es va decidir a viatjar a Bolívia. (Espinal X, 2019)

L'any 1968 Lluís s'acomiadà de familiars i amics i viatja a Bolívia. Així ho redacta un editorial català:

“Els jesuïtes van anar-hi a partir dels anys 50 perquè el Papa va demanar gent i va ser com una missió per als catalans, ell volia fer el pas amb una visió normal, amb una concepció d'evangelització molt integral, anar a buscar l'essència dels drets humans”, explica Víctor Codina. “Espinal és com una paràbola de Jesús: hi ha gent que no són creients i ell els serveix d'exemple. Ell va ser portaveu en la lluita contra la dictadura, l'esclavatge i els assassinats. Havia nascut per a lladre o heroi”. “Després el seu paper ha estat un referent per a tots els jesuïtes d'allà”, comenta Carme Salcedo, antropòloga estudiosa de la comunitat, i especialment dels prop de 200 jesuïtes catalans que van marxar aquells anys. Espinal, però, també és un referent per als d'aquí, com ho demostra la fundació amb el seu nom que va fundar Ignasi Salvat: “volem aprofundir en la justícia, la solidaritat i la fraternitat. Una visió que depassa el vocabulari dretes-esquerres”. Un altre jesuïta que prefereix no identificar-se, ho matisa: “Espinal tenia suport entre els laics però no entre l'església. L'església és de dretes i per això no l'aprovaven”. (Radicalitat cristiana, 2005)

3.1. Teologia de l'alliberament

La teologia de l'alliberament és un concepte religiós el qual fa referència a una reflexió teològica que va començar a Amèrica Llatina després de la fundació de les Comunitats Eclesials de Base, la creació del Concili Vaticà II i la Conferència de Medellín l'any 1968, coincidint aquesta amb l'any en què Lluís Espinal arriba a Bolívia.

La teologia de l'alliberament és molt complexa i s'estén en molts aspectes de nivell universal. Les principals idees d'aquesta teologia són:

1. La salvació cristiana no pot donar-se sense l'alliberament econòmic, polític, social i ideològic, com signes visibles de la dignitat de l'home.
2. Eliminar l'explotació, les faltes d'oportunitats i injustícies d'aquest món.
3. Garantir l'accés a l'educació i la salut.
4. L'alliberament com presa de consciència davant la realitat socioeconòmica llatinoamericana.
5. La situació actual de la majoria dels llatinoamericans contradiu el disseny històric de Déu i la pobresa és un pecat social.
6. No només hi ha pecadors, hi ha víctimes del pecat que necessiten justícia, restauració. Tots som pecadors, però en concret cal distingir entre víctima i victimitzador.
7. Prendre consciència de la lluita de classes optant sempre pels pobres.
8. Afirmar el sistema democràtic aprofundint la conscienciació de les masses sobre els seus veritables enemics per a transformar el sistema vigent.
9. Crear un "home nou" com condició indispensable per a assegurar l'èxit de la transformació social. L'home solidari i creatiu motor de l'activitat humana en contraposició a la mentalitat capitalista d'especulació i esperit de lucre.
10. La lliure acceptació de la doctrina evangèlica, és a dir, primerament procurar a la persona unes condicions de vida dignes i posteriorment el seu adoctrinament evangèlic si la persona vol.

La teologia de l'alliberament és la reacció de part de l'església catòlica d'Amèrica Llatina davant de la situació d'opressió i subdesenvolupament de la majoria de la seva població. A Amèrica Llatina fou la primera alternativa contra el capitalisme, la mercantilització global i la injustícia social. No només fou una teologia contextual llatinoamericana, sinó que, amb el desenvolupament es va convertir en una teologia contextual universal.

Lluís Espinal fou un dels impulsors de la teologia a Bolívia, on va trobar una societat envoltada d'injustícies socials. El profetisme d'Espinal no pot presentar-se sense ubicar-se en aquest context. S'ha de destacar la capacitat d'expressió sobre la llibertat profètica del jesuïta, en les circumstàncies en què les llibertats generals estaven bloquejades pels governs dictatorials.

3.1.1. Impulsors i principis de la teologia de l'alliberament

La teologia de l'alliberament fou impulsada per l'expastor brasiler Ruben Alves i el sacerdot catòlic peruà Gustavo Gutiérrez. Aquests varen ser els primers en definir la teologia a través d'uns estudis sobre el tema entre els anys 1968 i 1969.

Il·lustració 12: Gustavo Gutiérrez

Il·lustració 13: Rubem Alves

Una reflexió destacada en l'àmbit religiós sobre la teologia de l'alliberament la va realitzar Gustavo Gutiérrez, un dels dos impulsors de la teologia:

Como se ha observado con insistencia en los últimos años, el prójimo no es sólo el hombre tomado individualmente. Es, más bien, el hombre considerado en la urdimbre de las relaciones sociales. Es el hombre ubicado en sus coordenadas económicas, sociales, culturales, raciales. Es, igualmente, la clase social explotada, el pueblo dominado, la raza marginada. Las masas son también nuestro prójimo. (Gutiérrez G, Teología de la Liberación-Perspectivas)

Fent referència a autors catalans, Pere Casaldàliga, ha estat un dels autors catalans més destacats vinculats a la teologia de l'alliberament i ha estat sempre un defensor dels drets dels menys afavorits, igual que Lluís Espinal.

Nosotros, teólogos de la liberación, obispos que los acompañamos y las iglesias que se benefician de sus doctrinas no hemos optado por Marx sino por el Dios y Padre de nuestro Señor Jesucristo, por su Reino y sus pobres. Nuestro Dios quiere la liberación de toda esclavitud, de todo pecado y de la muerte. Analizar la trágica situación de los dos tercios de la humanidad, señalarla como contraria a la voluntad de Dios y asumir compromisos prácticos para transformar esa situación son pasos obligados de la Teología de la liberación. A los enemigos del pueblo es a los que no gusta la teología de la Liberación. ¡Celebrarían tanto que los cristianos pensasen sólo en el Cielo... despreciando la Tierra! (Casaldàliga P, 2006)

4. TASCA COM A MISSIONER

El padre Espinal practico el Evangelio por esto lo eliminaron.
(Papa Francesc, 1980)

Lluís Espinal fou un jesuïta de convicció, es va entregar al servei del poble bolivià. Fou una figura imprescindible en la defensa de la població més vulnerable de Bolívia.

Als 36 anys de vida, Espinal va arribar a Bolívia, exactament el 6 d'agost de 1968, el dia en què se celebra l'aniversari de la independència boliviana. El jesuïta començava nous reptes a la ciutat de la Paz on era conegut, com ja s'ha citat anteriorment, amb el nom de *Lucho*, una manera familiar i afectuosa boliviana de dir Lluís. Es va nacionalitzar com a bolivià el més aviat possible tot i les complicacions degut a les situacions sociopolítiques dels anys 70 a Bolívia.

Il·lustració 14: Passaport de Lluís Espinal

A Bolívia va contactar amb Xavier Albó, un jesuïta català que va esdevenir un gran amic seu i amb qui va conviure durant molt temps.

Els jesuïtes que hem anat a Bolívia sempre hem intentat d'integrar-nos al màxim a la societat i per això sempre hem volgut parlar el quítxua. El *Lucho* hi va arribar una mica més gran i per això només parlava el català, el castellà i l'italià. El que és curiós, és que el seu llibre preferit, la Bíblia, sempre el llegia en grec. Una bona part del temps el va passar a la Paz, on convivia en una comunitat petita i mixta: "era una innovació. Érem tres jesuïtes: El Lluís, el Victor Alegre i jo, i vivíem amb dues famílies i els seus fills. Ell va ser un dels que més va insistir perquè ho féssim així. Fèiem entre tots la feina que hi havia." (Albó X, 2005)

Els tres jesuïtes i els dos matrimonis vivien al carrer Díaz Romero a la zona de Miraflores, una de les quadres de l'estadi *Siles* a uns deu minuts del centre de la ciutat.

Davant mateix de la casa on visc ara, a la residència aquesta universitària, hi ha la parròquia de Crist Rei, una parròquia nova molt bonica. Aquí cada dematí a les 7.15h és on dic la missa. (Espinal LI,1970)

Il·lustració 15: Parròquia Crist Rei de Bolívia

Tinc una tasca més directament sacerdotal, que faig entre treball i treball, amb lo qual el temps acaba de quedar ben ple. Per exemple arriba el fi de setmana i aleshores tinc també la meva parròquia aquí. No soc el rector però sí que soc un ajudant d'una de les parròquies més pobres de la ciutat. (Espinal LI, 1971)

A Bolívia, Espinal va exercir molts oficis, però confessa que,

hi va haver un moment que vaig estar a punt d'entrar a treballar com a sacerdot obrer. Va ser difícil poder-hi entrar (...). M'hauria agradat molt més fer una tasca més senzilla, molt més (...) al mig de la gent pobra. Per tant, molts cops els nostre Senyor ens porta per uns camins ben estranys. Molts cops tenim de donar testimoni de la nostra fe i exercir el nostre sacerdoci als llocs que potser no ens haguérem pensat abans. (Espinal LI,1971)

Sobre la seva feina com a sacerdot a Bolívia, Espinal afirma que,

(...)gràcies a Déu jo mai m'he trobat d'aquells sacerdots diguem de missa, d'aquests sacerdots que ho tenen tot arreglat sinó que tenim una quantitat immensa de preocupacions com té una persona qualsevol que té una família al seu voltant, lo qual em sembla una cosa molt evangèlica, molt digna, (...). (Espinal LI,1973)

El jesuïta a més d'ajudar a les persones més desvalgudes mitjançant la religió, creia que no era la única manera per a fer-ho, i així ho mostra:

(...) potser un diria bueno, per què un cristià o un sacerdot es té de ficar en coses de política?. I simplement, diré una cosa ben senzilla: Com una persona que està en una situació s'extrema misèria, no de misèria, sinó d'extrema misèria, com passa aquí, li pots anar a dir que ets un fill de Déu? És dir, per aquesta persona és una espècie de burla si tu no et preocupes pel seu problema de fam, pel seu problema de falta d'educació, (...). Anar-li a dir que és fill de Déu és anar-te a burlar d'ell, no? La millor manera per demostrar que tu creus que és fill de Déu és, al mateix temps que dius això, que et preocupis per la seva vida, per la seva situació i per procurar millorar-la. (Espinal LI,1976)

La bona fe d'Espinal, les crítiques al sistema de govern i la seva a missió a Bolívia van comportar una incomoditat i una mala relació amb l'Estat.

De les relacions de l'església amb l'Estat hi ha el secretari de culte, el senyor Melgar, aquest ja ha demanat varis cops, oficialment als jesuïtes que, per favor, em traguessin del país. Lògicament, els jesuïtes saben lo que faig, i estan d'acord amb allò i per això no m'han tret del país. (Espinal LI,1973)

4.1. Lluita contra la dictadura i defensa dels Drets Humans de Bolívia

La defensa dels més pobres és un tret característic d'Espinal, la població indígena boliviana el té com a un referent defensor de certa població, fent front a governs dictatorials i a injustícies socials. Gràcies al seu caràcter benèvol però alhora contundent, fou capaç de complir la seva tasca com a missioner a Bolívia i deixar una empremta que encara avui hi és present.

Tota aquesta lluita per a defensar als més desfavorits i en contra del govern, va comportar la seva mort, cosa que ell ja n'era conscient, i tot i així, en ningun moment va deixar de fer-ho. La lluita constant, la realitzava a nivell personal i ajudant als més propers, volia estendre la seva denúncia mitjançant els documentals i compaginar d'aquesta manera la seva estima pel cinema i la seva lluita social. Així doncs, mitjançant els mitjans de comunicació, va ser capaç d'aconseguir fer front a les problemàtiques de l'època dels anys 70 a Bolívia, quan els indígenes, aleshores, eren víctima d'un sistema corrupte dictatorial i injust.

Aquí la vida humana no val gaire res. Perquè el bolivià, la boliviana, té tantes ocasions de morir-se, de morir-se com aquell que viu sense motiu. Per això es comprèn que qualsevol revolució, qualsevol cosa, la gent tingui molt poca por a la mort. Perquè ja dic, morir és el fet més corrent a dintre de la vida d'aquest país. Això vertaderament em fa pensar. (Espinal LI,1971)

Il·lustració 16: Lluís Espinal i companys jesuïtes junt a una família indígena

4.1.1. Vaga de fam

Lluís Espinal va participar a l'any 1977 en una vaga de fam, també anomenada dejuni polític. En aquesta vaga de fam de gairebé tres setmanes va viure dia i nit al costat de les famílies dels miners, víctimes del sistema de govern dictatorial de Banzer i també amb altres líders defensors del poble, com ara: Domitila Chungara, Xavier Albó i Pastor Montero. Així ho recorda un d'ells:

Recuerdo muy bien esa huelga, porque fue el inicio de la caída de Banzer. Lucho siempre estaba en el rincón de la huelga. A él no le gustaba ser figureti ni buscar protagonismo. Lucho fue quien planteó que las dos personas delegadas para hablar sobre la huelga fueran Domitila Chungara y el padre Pastor Montero, que era boliviano. Si los periodistas le preguntaban algo a él, se enojaba. Decía que los portavoces eran Domitila y Pastor. También fue él quien planteó que la huelga se realizara en el periódico Presencia, para que fuera un acto público que esté a la vista de los periodistas. (Albó X, 2015)

Il·lustració 17: Domitila de Chungara, Xavier Albó, Lluís Espinal, Rufus i altres defensors dels drets humans en la vaga de fam contra la dictadura de Banzer, al diari Presència.

La fam em resultava un magnífic ritus religiós de solidaritat i comunió. Per què buscar Déu per altres camins, quan sofria solidàriament amb els meus germans? Per què buscar a Déu en el misteri, quan era tan tangible en la vida? (Codina V, 1995: 26)

Aquesta experiència el va afectar a nivell emocional. Per primera vegada a la vida es va sentir com *un petit burgès intel·lectual útil al poble*.

Això m'ha fet impressió que aquests eren uns dies que valia la pena viure, que valia la pena sacrificar-ho tot per ells. Hem vist clarament que hi ha coses que valen més que la pròpia via. No serà un ideal molt baix esperar morir-se de senectut i vellesa? No serà millor morir per quelcom? (Codina V, 1995: 27)

La vaga de fam fou una experiència única per Espinal, fou una manera d'apropar-se al poble, de sentir com els pobres i els desvalguts.

Il·lustració 18: Lluís Espinal en una manifestació durant la vaga de fam

Finalment, no hem fet la vaga de fam tu o jo; ha estat tot un poble, hem estat un més dins el corrent, No he fet res extraordinari; era quelcom que simplement calia fer. (Codina V, 1995: 27)

Tot i que des de 1970 gaudia de la ciutadania boliviana, va ser conscient que en tota la seva vida no havia passat mai la fam real que turmenta el poble diàriament.

M'ha ajudat a comprendre millor al poble famolenc. La fam és una experiència de violència, que ens permet entendre la gosadia i la ira d'un poble. Qui la experimenta per si mateix, adverteix millor la urgència de treballar per la justícia en el món. (Espinal LI, 1977)

Xavier Albó assenyala en un article del diari *Cambio*:

Los días de la huelga, soñaba mucho. Veía a las personas como a los personajes de Charles Chaplin. (Albó X, 2015)

Il·lustració 19: Fotografia d'altra perspectiva de Domitila de Chungara, Xavier Albó, Lluís Espinal, Rufus i altres defensors dels drets humans en la vaga de fam contra la dictadura de Banzer, al diari Presència.

El desembre de 1979, al veure el gran impacte que podia provocar la veu del poble amb el dejuni polític, els camperols de l'altiplà van reclamar preus més justos, millors condicions de vida, educació i atenció mèdica, van bloquejar la carretera entre La Pau i Oruro, els mitjans de comunicació els van acusar de vulnerar els drets humans. Espinal va aprofitar aquesta ocasió per intentar fer una crida sobre l'abandó general dels drets i interessos de la població rural.

Aquest procés de solidaritat progressiva i identificació amb el poble senzill el va convertir en una figura incòmode per la situació política de la Bolívia del moment i un heroi per als més desvalguts.

Su Testimonio de la huelga de hambre y sus Oraciones a quemarropa son los dos documentos que expresan el modo de ser Lucho y su compromiso con la defensa de los derechos humanos y en contra de la dictadura. (Albó X, 2015)

4.1.2. Fundació de l'Assemblea Permanent dels Drets Humans de Bolívia

Lluís Espinal participà en un fet rellevant promogut pels jesuïtes a la ciutat de la Pau, la fundació de l'Assemblea Permanent de Drets Humans de Bolívia (APDHB), l'any 1976, la qual actualment encara està en funcions. Sorgirà en la clandestinitat absoluta, en una Parròquia de La Pau, en una època de dictadura, la del general Hugo Banzer. Lluís Espinal fou cofundador d'aquesta assemblea, el principal propulsor d'aquest projecte fou el pare Gregori Iriarte.

Otros fundadores que no son citados en el acta del 21 de diciembre de 1976, son: Padre Luis Espinal; Padre Javier Albó; Padre Luis Alegre; Rafael Archondo; Javier Reyes; Isabel Viscarra. (APDHB, 2012)

L'Assemblea Permanent de Drets Humans de Bolívia és una organització pluralista, democràtica, compromesa sense ànim de lucre amb la fi de defensar, promocionar i demandar el ple compliment dins de la universalitat dels drets humans la defensa amb preferència als més vulnerables.

Segons (APDHB, 2012) el seu rol a Bolívia exercit pacíficament, ha consistit en denunciar els fets ocorreguts i a fer claredat sobre les legítimes aspiracions populars.

Il·lustració 20: Logotip de l'Assemblea Permanent dels Drets Humans de Bolívia

5. VOCACIONS PROFESSIONALS

Callar es lo mismo que mentir.
Lluís Espinal

Espinal fou un intel·lectual que va abraçar diferents branques artístiques com s'ha citat anteriorment, fou autor de diferents llibres, documentals i films. Es caracteritzava per ser una persona molt cultivada en totes les arts. Va esdevenir editor, director i productor en l'àmbit audiovisual. Va treballar en l'àmbit periodístic i emissor de ràdio. També cal destacar la seva faceta artística. Totes les obres i publicacions del jesuïta estaven dirigides cap a la lluita social i la defensa dels més pobres.

A Bolívia Espinal va desenvolupar la part més laboral degut a la seva edat i,

a més de ser un país petit, tampoc hi ha molts especialistes amb res. Aleshores, certament, em demanen de molts punts del país. (Espinal LI,1973)

5.1. Espinal com a periodista

Els coneixements en la comunicació, sumats al valors humans i socials, foren la base de la profunda convicció de justícia social d'Espinal, la qual va desenvolupar en el món del periodisme per portar a terme la seva lluita social.

Freddy Morales, alumne del sacerdot, en una entrevista al diari *Cambio* va afirmar sobre l'Espinal periodista:

Espinal hacía un periodismo valiente. Sus libros y editoriales eran extraordinariamente valientes para aquella época de plena dictadura. Para un estudiante de Comunicación Social, como era yo, era un privilegio estar cerca de un monstruo intelectual, como era Luis Espinal. (Morales F, 2015)

El jesuïta va assolir una gran rellevància en l'àmbit del periodisme quan va treballar al setmanari *Aquí*, situat a Bolívia.

També, escric en un altre diari, el diari *Última hora*, un diari de la tarda que surt aquí a la Pau, que crec que potser és un dels diaris més importants sobretot com a vespertí, com a diari de tarda, i en aquest diari, en canvi, escric una columna de comentari polític. (Espinal LI, 1973)

Espinal es va convertir en el director del setmanari l'any 1979 fins la seva mort.

Il·lustració 21: Capçalera actual del diari Aquí

El jesuïta va marcar un nou estil de fer periodisme, basat fonamentalment en la denúncia de les injustícies i en una proposta de canvi de l'ordre social.

Pedrajas va assenyalar que Espinal va cristalitzar, en els seus últims anys del seu treball a Bolívia, el seu propi esquema de treball:

Aquello constituía el núcleo de su existencia: una lucha contra las estructura de muerte, contra el fascismo, contra la dictadura, contra el sistema socio-político que atenaza al pueblo. Para él la dictadura era en el fondo un mecanismo de muerte. De ahí su repetido estribillo: ¡Basta ya de muerte! ¡Basta ya de destrucción! (Pedrajas,1999: 52)

Segons el biògraf, una de les principals causes les quals el religiós espanyol fou assassinat posteriorment, el 21 de març de 1980, va ser també la seva crítica al diari sobre el narcotràfic i els nexes d'aquesta activitat il·lícita amb el poder militar.

Acá cabe destacar igualmente la defensa de los indígenas de Espinal, recogida en "Callar es lo mismo que mentir", un libro que selecciona las editoriales de Aquí, semanario en el que Espinal escribió ideas que parecen de hoy: "Uno de los principales dirigentes campesinos manifestaba con toda justeza que, durante más de 400 años, los "indios" o campesinos sufrieron humildemente vejámenes, injusticias y masacre, por parte de los llamados gobiernos populares, democráticos, fascistas y revolucionarios sin que nadie, ni los propios campesinos pudieran defenderse a sí mismos. Y ahora, por el simple hecho de exigir un poco de justicia, son calificados de 'indios', 'brutos', 'salvajes' y hasta de 'enemigos de la democracia". (Espinal LI, 2005 :36)

El nou període democràtic a Bolívia, va permetre que un grup de periodistes independents es comprometés amb el setmanari *Aquí*, com Lupe Cajías, Antonio Peredo, René Bascopé, Remberto Cárdenas, Lluís Espinal, entre d'altres, per denunciar cada dissabte les amenaces a la democràcia i els aprests militars. No va ser un període fàcil per ningú, van haver de sobreviure al cop d'estat de Natusch Busch el 1979 i un atemptat a les oficines del semanari *Aquí* a principis de 1980.

Anteriorment a la faceta periodística Espinal, va treballar per el matutí *Presencia*, de Bolívia, on realitzava comentaris sobre cinema. Més tard va començar a escriure una columna de reflexió en el vespertí *Última hora*, sota el títol: *Signos del tiempo*.

El problema d'Espinal alhora d'escriure no era la seva habilitat per escriure o la manca d'idees, sinó la censura, la qual va continuar abatent al periodista any rere any.

El caràcter d'Espinal era confiat, ell pensava que allò que havia de passar, passaria. Tenia un caràcter fort. Va denunciar problemes socials i de narcotràfic. Molts diaris també el van apartar perquè consideraven que la seva crítica era massa dura. (Espinal V, 2019)

El 1974 se li van tancar les portes del vespertí *Última hora*, on enviava puntualment un article per setmana. Cada vegada la censura actuava contra els seus articles amb més freqüència. Però ell sempre guardava una còpia de tots els articles censurats i insistia enviant-los cada setmana.

5.2. L'Espinal documentalista

Espinal va col·laborar amb Martínez Roure a Televisió Espanyola en un programa setmanal titulat *Cuestión Urgente*, en què es tractaven temes d'actualitat que ordinàriament els medis oficials de comunicació no abordaven.

Aquests programes van tenir un gran èxit i els comprà la BBC de Londres. L'any 1967, la censura oficial va actuar en contra del programa, específicament en un en concret on apareixien les barraques dels suburbis barcelonesos i una entrevista amb Alfonso Carlos Comín. Aleshores Espinal va decidir dimitir de Televisió Espanyola. Hi havia estat treballant durant dos anys. Ni tan sols va anar a recollir el premi que van donar al programa *Cuestión urgente* com el millor programa de l'any.

Ja situat a Bolívia, entre 1970 y 1971, Lluís Espinal va dirigir el programa retransmès a la televisió estatal: *En carne viva*, una serie de documentals de 20 minuts de duració, grabats en blanc i negre en un format de 16 mm. Els programes tractaven la prostitució, la violència i l'alcoholisme. Espinal fou cessat al entrevistar un guerriller per un programa.

Alguns dels títols més importants del programa *En carne viva* d'Espinal foren: *La Cárcel*, *La prostitución*, *La droga* i *La violencia*. Pedro Susz, en el llibre *Filmo video grafia boliviana básica (1904 - 1990)*, completa la lista:

Inmigración, Hijos sin nombre, Educación sexual, Madre soltera, Alcoholismo, Sacerdotes obreros, Delincuencia juvenil i Inferioridad femenina. (Susz, 1991)

A causa del set treball a la televisió amb aquests programes, Espinal va comentar en un dels seus cassets aquesta anècdota:

Estic treballant a la televisió, tinc dos programes setmanals. Per això, com que surto bastant jo a la televisió, jo mateix presento els meus programes. Aquí m'he fet bastant famós, lo qual a mi em molesta una mica perquè la gent no et deixa tranquil ni al anar pel carrer. Estic ja una mica (riu), tip, de que vas pel carrer i tothom dona un cop de colze a l'altre dient "mira aquest, és el de la televisió". O les criatures, la gent jove, ja directament et veuen com si fossis una espècie de marcià, una persona diguem estranya. (Espinal LI, 1970)

També va mencionar la manera i el motiu de perquè agradaven tant els seus programes televisius.

Els programes que faig, agraden sobretot per la naturalitat, perquè jo procuro parlar d'una manera molt sincera o senzilla. Procurant no oblidar que tinc unes càmeres al davant i aquí, com que la televisió és jove, la gent tampoc té molta experiència. Encara que jo tampoc tenia molta experiència en posar-me davant de les càmeres, recordeu que jo sempre estava al darrera, no? Doncs, per això potser agrada. D'altre presentadors, que treballen a la televisió, van molt lligats als papers, en canvi, jo ho faig d'una manera molt més espontània, molt més senzilla, i sembla que això és el que agrada actualment. (Espinal LI, 1970)

5.3. Espinal i el cinema

L'any 1966, en acabar els seus estudis d'especialització a Itàlia, Espinal va començar les incursions en el cinema i la televisió exercint de director de cine-clubs *Mirador* i *Seqüència* de Barcelona, crític cinematogràfic de la revista *Reseña de Madrid*, treballà en el guió i muntatge de *Noche iluminada*, una pel·lícula de Televisió Espanyola, que va representar Espanya en el certamen de Brussel·les l'any 1996 i per últim va publicar a Bilbao un llibre sobre Deontologia de la Televisió.

La seva formació com a cineasta a Milà i a Bèrgamo juntament amb els seus estudis a París per nodrir-se de coneixements cinematogràfics, li va proporcionar un coneixement que probablement ningú tenia a Bolívia en aquells moments.

Un estudiant explica la seva relació amb Espinal.

Mi relación con Luis Espinal se remonta a 1968, poco después de su llegada a Bolivia. En dos ocasiones participé como estudiante en los seminarios que impartía sobre cine, uno de ellos sobre "Grandes directores cinematográficos" (en su mayoría de Francia e Italia), y otro sobre "Aproximación a la crítica cinematográfica", según recuerdo. Su experiencia de cineasta en España y en Bolivia, como realizador de las series de televisión *Cuestión urgente* y *En carne viva* le había dejado un sabor amargo: trató de que la televisión reflejara los problemas sociales más apremiantes en su país de origen y en su país de adopción, pero se topó en ambos casos con la censura de quienes prefieren esconder la verdad. (Gumucio, 2015)

Un editorial de *Regió7* explica l'experiència relacionada amb el cine.

Amb Miquel Ginestà, en canvi, els unia l'estima pel cinema. "Com a sobrevingut a la família, en estar casat amb la Montserrat, sempre sentia a parlar d'ell. Deien que era una persona molt llesta, d'un gran bagatge intel·lectual i que sempre era el primer en tot. Jo el vaig conèixer perquè ell portava un cineclub a Barcelona i jo el de Manresa. Arran d'això vam parlar un bon temps i vam convidar-lo un parell de vagades. Recordo que va presentar una sessió del cineclub cap allà al 68. Era sobre la pel·lícula danesa que es deia 'La Palabra' (Ordet, del 1955). Era cinema religiós i, per la introducció que va fer, no semblava que li entusiasmes gaire. Que un jesuïta s'impliqués en el cine ja era estrany, però el cinema que li agradava encara sorprenia més. Una pel·lícula de les que recordo que em va albar molt era (Scar-face), que és de gàngsters! Era lluny de la tendència general dels que portaven els cineclubs d'aquella època, que ho feien per ideologia. A ell el cine li agradava per la tècnica", explica Ginestà. "Si li agradaven uns directors eren els americans, i li agradaven justament per això, perquè tenien mitjans tècnics!". (Regió7, 2005)

Il·lustració 22: Mostra de la participació de Lluís Espinal en els seus films

5.3.1. Quaderns de cine i la seva aportació cinematogràfica a Bolívia

Des de 1972 fins a finals de la dècada, Lluís Espinal va sistematitzar tot el seu coneixement sobre el cinema adquirit a Europa i Bolívia, en dotze llibres. La seva contribució teòrica abraça la major part dels aspectes relacionats amb el setè art, des de les seves qüestions més elementals plantejades en un diccionari bàsic fins el llenguatge de les imatges.

Al llarg de la seva obra, Espinal detallà les característiques fonamentals del llenguatge cònic, les diferències d'aquest amb el llenguatge verbal i la narrativa cinematogràfica transmissora de significats. També valorà les implicacions psicològiques del cinema en l'espectador, així com la dimensió sociològica del cinema, que utilitzava per a la perpetuació de la ideologia de l'ordre social dominant.

No obstant això, el teòric va utilitzar també el cinema com una eina per a la conscienciació sobre la realitat social, sempre forjant una consciència crítica en els espectadors.

L'aportació d'Espinal, s'estén a aspectes específics com l'elaboració del guió cinematogràfic, la descripció de la història, els diàlegs i tot allò que involucra una producció cinematogràfica.

La primera colección de libros especializada que tuvo Bolivia fue la que imprimiera desde 1975 la Editorial Don Bosco: en formato de bolsillo y a precios muy económicos, "Cuadernos de cine" —en su mayoría escritos por el crítico, poeta, cineasta, docente y militante por los DD.HH. Luis Espinal— se agotó rápidamente y fue un material insoslayable para pensar y debatir la producción local, ya sea en la crítica (gráfica y radial) como en los ámbitos de cine clubes. Su temática era muy amplia e iba desde los géneros, el lenguaje y las narrativas cinematográficas, hasta la historia del cine latinoamericano, la sociología, la simbología y la psicología del cine, las interacciones y tensiones con la TV, y las formas de la censura. En un país que no contó con ninguna escuela de cine o carrera de comunicación hasta principios de los ochenta, estos textos terminaron siendo una suerte de dispositivo de formación-informal. (Aimaretti, 2017)

Il·lustració 23: Quadern de cine: Sociología del cine, de Lluís Espinal

Il·lustració 24: Quadern de cine: Directores de cine, de Lluís Espinal

5.3.2. Produccions cinematogràfiques i filmografia

Lluís Espinal fou partícip de diverses produccions cinematogràfiques, es destaca *Chuquiago* d'Antonio Eguino, especialment com a guionista, assessor general i continuista. *Chuquiago* és un film que narra la història de quatre persones de diferents estatus socials i la seva relació amb la ciutat de la Pau. Es reflexa sobretot les contradiccions de la societat boliviana amb el procés de il·lusió i frustració en la vida quotidiana que viu cada personatge.

La filmografia d'Espinal consta d'un llistat que es va compilar a partir dels llibres *El cinema bolivià segons Luis Espinal*, de Carlos Mesa, *Filmovideografia boliviana bàsica (1904 - 1990)*, de Pedro Susz, i *Cronologia del Cinema Bolivià (1897 - 1997)*, de la Cinemateca Boliviana.

L'any 1966 va participar com a assistent de direcció i de muntatge en un documental gravat en 35 mil·límetres en blanc i negre, amb una durada de 45 minuts, anomenat *Bartolomeo Colleoni*.

Nit il·luminada fou un documental en blanc i negre gravat l'any 1966 on el guionista fou Espinal. Fou un film sobre el foc i l'aigua, amb un estil més poètic que religiós.

Pistoles per a la pau, un documental dirigit i guionitzat per Lluís Espinal l'any 1969. Amb aquest film Espinal va criticar la necessitat de la violència per alguns, per aconseguir la pau.

L'embruixament de la meua terra fou un llargmetratge de Jorge Guerra, on l'any 1978 Espinal participà col·laborant en el guió tècnic de la pel·lícula. El documental va ser gravat en 35 mil·límetres en color, i de 90 minuts de durada. Tractava de la riquesa folklòrica del país, la varietat religiosa i els tipus de ball bolivians els quals eren el motiu de la travessa d'una jove turista francesa.

També va escriure nombrosos guions per al cinema nacional i va col·laborar en altres projectes. Alguns dels guions que no es van dur a la televisió són: *Sang al Chaco*, sobre la novel·la *Llacuna H3* (1974); *Què fem?* (1977), i *La Guerra de el Pacífic*, en col·laboració amb Oscar Soria (1979). Tots aquests de sentit crític amb la societat però alhora d'àmbit religiós.

Il·lustració 25: Lluís Espinal exercint de director de cine en la pel·lícula Chuquiago

5.3.3. Un crític del cinema Bolivià

Sempre en contacte amb els directors nacionals, Espinal va ser un crític destacat de cinema bolivià el qual va ser valorat d'una manera molt especial. Espinal es referia reiteradament en els seus articles periodístics a les pel·lícules de l'època. La seva feina fou útil per fer una ullada a la història del cinema nacional.

Es frecuente, sobre todo en el caso del cine de Sanjinés, que Espinal vuelva en críticas distanciadas por varios años, sobre ideas ejes, o que amplíe conceptos, o que apunte opiniones más radicales, o repiense determinados conceptos. Diferencias que marcan dos o más críticas sobre una película. En el caso de Eguino la secuencia crítica es cronológicamente menos distanciada y por ello el proceso es casi siempre de ampliación. (Mesa, 1982: 125)

És sobre la tasca de Jorge Sanjinés per la qual Espinal retornà diverses vegades, avaluant el treball del cineasta i comparar-lo amb els grans realitzadors filmogràfics d'arreu del món. Per exemple, sobre la cinta *Ukamau* (1966), òpera prima del director va dir:

En una línea espiritual y plástica comparable a las de Dreyer o Bresson, *Ukamau* está pleno de verdad y autenticidad. Con fina sensibilidad se ha captado el espíritu y el tiempo psicológico del campesino aymara, enraizado en su tierra y en comunión telúrica con el lago, los cerros y el altiplano. En contraposición a él, el advenedizo explotador e hipócrita es un típico desarraigado a pesar de su mayor nivel económico. (Mesa, 1982: 134)

Espinal no només va valorar el contingut de les obres de Sanjinés, sinó que també va profunditzar en l'estètica de cadascuna d'elles.

El sacerdot sempre fou coherent amb la seva visió reivindicativa i innovadora d'allò que entenia com a bon cinema. D'aquesta manera va apreciar l'essència ideològica de *El coraje del Pueblo* (1971), un film de Sanjinés:

Este film histórico y acusador (porque no hay masacre sin los que masacran) termina con una avalancha humana que avanza hacia la cámara. Así la película no es derrotista ni resignada, sino que propone que la victoria es del pueblo, al menos a la larga. (Mesa, 1982:150)

Durant la dictadura d' Hugo Bánzer, Espinal va demostrar molta valentia al denunciar la opressió en la qual vivien els artistes i la ciutadania en general. Quan fa referència a *Pueblo chico* (1974) d'Antonio Eguino, Espinal expressà:

Pueblo Chico devuelve la palabra al cine callado desde largo tiempo; cuando el pueblo calla algo va mal. (Mesa, 1982 :157)

Per altra banda, Espinal va ser capaç d'identificar el metallenguatge cinematogràfic amb clarietat. Una mostra del domini del llenguatge cinematogràfic fou la seva crítica a *Chuquiago* (1977), una pel·lícula d'Eguino:

Chuquiago tiene una estructura narrativa estratificada. Las diversas historias ni están separadas, ni ensambladas plenamente. También esto corresponde a la manera de ser de la gran ciudad; no es una, sino múltiple; sus habitantes se cruzan en las calles, pero siguen separados en diversos mundos, como el agua y el aceite. (Mesa, 1982 :177)

Espinal feia una crítica severa quan era necessari, on analitzava el film, la fotografia i la posada en escena. Es pot constatar en la crítica de la pel·lícula *La Chaskañawi* (1976), de José i Hugo Cuellar, on sosté:

No haría ningún servicio al cine nacional si ocultase los defectos de este film. Se pueden resumir en la falta de profesionalismo y titubeo en la dirección. Voy a enumerarlos como una ayuda para corregirlos en el futuro. El sonoro es un poco estruendoso y falto de modulación y matices. Sin duda, este problema está relacionado con la recitación teatral y no cinematográfica de varios de los actores. También la compaginación y montaje tienen faltas de continuidad. (Mesa, 1982 :191)

És efectivament sobre el futur del setè art nacional que Lluís Espinal reflexionà de manera visionària i intel·ligent, proposant un cinema enfocat a les qüestions socials més urgents.

Espinal també es va atrevir a formular mocions de caràcter narratiu i estètic, en concordança amb l'anterior postulat i per arribar a la major quantitat de gent possible amb afanys que conscienciació:

Por lo tanto, propongo la obra abierta. La explico en dos palabras: nuestro cine, si ha de estar en contacto con nuestra realidad y nuestra historia, debe ser un cine abierto porque nuestra historia está abierta, no cerrada. En el momento que propongo un cine cerrado -final feliz del tipo que sea- realmente hago un cine que lo saco de nuestra realidad [...] Un tipo de película -pensando en la premisa que ponía antes: que nosotros no vemos en las grandes obras de cine nacional- que yo en mis críticas alabe pero que el pueblo no comprenda, creo que es un cine que no vale la pena, hacer una película para que los críticos aplaudamos no vale la pena. (Mesa, 1979: 96)

Les iniciatives d'Espinal es dirigien a la forma i la finalitat del cinema i també va puntualitzar iniciatives pràctiques possibles, com la formació de cineclubs i publicacions, a més de l'enfortiment de el Consell Autònom Nacional del Cinema.

5.4. Lluís Espinal a la ràdio

Des de 1971 Espinal va assumir el càrrec de codirector a *Radio-Fides*, juntament amb José Gramunt. Espinal escribia part dels editorials de la ràdio, a més de dirigir un programa sobre cinema i un altre sobre religió.

Fortuïtament, el director d'una de les ràdios principals de la Pau, ràdio Fides, ha viatjat a Europa i aleshores, jo m'he quedat de director de la ràdio, o sigui que bona feina he tingut, sobretot perquè amb aquest canvi polític, tot el treball periodístic, tot el treball de la ràdio difusió està extremadament prohibit. (Espinal LI:1971)

Dos dies després del dia militar es destaca aquest fragment del primer editorial amb el tema "Serenidad":

Basta ya de muerte. Basta ya de destrucción. Dudemos, al menos, antes de utilizar las armas. Bolivia necesita a sus hijos vivos, para que engrandezcan a la patria. No exaltemos excesivamente el heroísmo de la muerte. Recordemos que los muertos de estos días son hijos de nuestro pueblo, sean soldados o universitarios. Cada vez que un hogar está enlutado, es la Patria la que sufre (...). A toda realidad política nueva hay que emplazarla no sólo ante el tribunal de Dios y de la historia, porque estos tribunales están demasiado lejos y demasiado arriba. También hay que emplazarla ante el tribunal del sentir popular de hoy y de ahora. Este pueblo ya observa y juzga; y las meras palabras no le van a convencer... La fidelidad del pueblo sólo se gana con la fidelidad al pueblo. (Espinal LI:1971)

Era un període de temor i de repressió, la presència de Lluís Espinal a la ràdio va adquirir una gran importància, molt més d'allò que s'hagués pogut imaginar. Sobre aquest tema queden testimonis de presos i perseguits polítics que seguien diàriament les notícies i editorials de *Radio-Fides* amb un minúscul receptor amagat. Els temes més freqüents de *Radio-Fides* foren, el respecte a la vida, l'amnistia política, la defensa de la legislació i l'*habeas Corpus* entre d'altres. Això comportava un perill:

Sobretot pel treball a la ràdio, arriben amenaces, cops de telèfon, coses d'aquestes, però gràcies a Déu estem molt bé i em sembla que cada dia estarem més tranquils(...). Ja suposeu que això de tenir d'estar al corrent d'una ràdio, a més, per exemple, en aquesta ràdio a més de tota la part de notícies de programes religiosos, m'encarrego una mica jo de organitzar aquests programes (...). Aquest editorial també l'escric jo i actualment com que hi ha una por tremenda a tot el país i ningú diu res, pràcticament aquesta emissora i en concret aquesta editorial es diuen les poques coses que algú té l'ànim de dir. I precisament, per tractar-se d'una emissora de l'església, sempre, a pesar de les amenaces, tenim una mica més de llibertat. (Espinal LI:1971)

Lluís Espinal explica així la seva renúncia amb *Ràdio Fides*:

Per exemple aquest temps que jo he estat treballant allà, s'ha donat molta importància a aquesta emissora, sobretot pels comentaris de tipus, polític, o com ho vulgueu dir, d'actualitat que es feien a la ràdio. Precisament per aquests comentaris he tingut bastants problemes personals, de tipus diguem, polític. Sabeu que en aquests moments hi ha molt poca llibertat al país. (...) Finalment el mes de febrer vaig haver de fer una cosa semblant a lo que aquí Espanya em va passar quan treballava a la televisió. Que vaig haver de renunciar, sobretot perquè no estava d'acord amb lo que jo pensava amb lo que d'altres jesuïtes, potser més prudents aquí, pensaven. I per això jo vaig renunciar, per no... És a dir, perquè amb consciència jo no podia seguir la línia que volien que potser seguís. O sigui que des de febrer ja no estic treballant en aquesta ràdio. (Espinal LI,1973)

6. LA SEVA AFICIÓ PER LES TALLES

Se pueden seguir dando nuevos y creativos sentidos a mucho que la sociedad ya consideraba descartado.
(Albó X, 2015)

A Bolívia, Espinal va desenvolupar l'escultura amb fusta. Tallava fusta en el seu temps d'oci. Aquestes obres expressava amb llibertat la seva opinió sobre els seus temes preferits sense exposar-se al perill del govern dictatorial, sense por a que la censura actués contra ell, era la millor manera d'expressar-se profundament a nivell artístic.

Una talla de fusta és una escultura, realitzada mitjançant un procés d'escalaborn i polít, amb el propòsit de donar-li una forma determinada, que pot ser un objecte figuratiu o abstracte. Aquest procés, es realitza en la majoria dels casos a mà. Les seves aplicacions són molt variades, encara que es fa servir tant a nivell arquitectònic com per la decoració d'objectes d'ús quotidià. Té un component artístic, en el qual el tallista artesà bolca el seu talent creatiu per a extreure una obra d'art. Per a realitzar la talla en fusta s'empren eines especialitzades com la gúbia, triant-se fustes d'alta densitat i que no s'estellen fàcilment.

Amb les talles de fusta, Espinal va descobrir i plasmar allò que constituïa el nucli de la seva existència, una lluita constant contra les estructures de mort, contra el feixisme, contra la dictadura, contra el sistema sociopolític que atemorïa la població indígena a Bolívia, entre d'altres. Per ell el període dictatorial, fou un mecanisme de mort.

Aquestes peces foren elaborades per Espinal, durant el seu temps de lleure, utilitzant materials com fustes velles o material de rebuig. La tècnica que va utilitzar fou molt rudimentària, totes les talles van ser obsequiades a diversos amics amb temes adequats a la seva situació o que reflectien les seves pròpies vivències.

Entre les talles més importants de Lluís Espinal, trobem la creu que va tallar per expressar la necessitat de diàleg entre cristians i marxistes i que va ser centre d'atenció durant la visita del Papa Francesc a Bolívia quan el President Evo Morales el va obsequiar amb una rèplica d'aquesta creu. A continuació es mostraran les talles més destacades.

6.1. *El crucifix comunista*

El *crucifix comunista* és la peça que fou coneguda l'any 2005, quan Evo Morales la va regalar al Papa Francesc, durant la seva visita a Bolívia.

Il·lustració 26: *Crucifix comunista*

El crucifix comunista ha estat el més controvertit de tots els tallats, fou la nova creu que *Lucho* va acoblar al Crist dels seus primers vots religiosos, amb un martell vertical i, al peu, una falç horitzontal. Expressa el diàleg cristià marxista necessari entre els obrers i camperols. No és de cap manera una professió de filiació ni militància comunista.

Aquest crucifix el guardava Espinal, perquè era el Crist dels seus primers vots, era especial per a ell. El disseny s'inspirava en una cèlebre pintura del pintor Velázquez.

El jesuïta Xavier Albó, va heretar la peça original, la qual li va ser atribuïda pel propi Espinal. L'any 2015, Albó va reiterar als mitjans de comunicació que la creu amb el Crist, el martell i la falç horitzontal, significa la necessitat de diàleg entre els cristians inclosos els marxistes. No obstant, va afegir que

(...)de eso no se puede sacar la conclusión de que Espinal era comunista (...) porque no es verdad. (Albó X, 2015)

Il·lustració 27: *Xavier Albó amb el crucifix d'Espinal*

6.2. *L'últim sopar*

L'últim sopar, és una talla on es pot observar sis mans, les qual estan situades en una situació diferent i amb una textura i complexió diferent. Segons Xavier Albó, això significa que Lluís Espinal, intentava expressar que tots, per més diferents que siguin, poden compartir el mateix sopar del Senyor. El missatge més important d'aquesta talla és que no importa la raça, és a dir, que rebutja totalment el racisme.

Il·lustració 28: L'últim sopar

6.3. *Se'n va anar*

La talla de fusta anomenada *Se'n va anar* va ser realitzada per l'esposa d'Enrique Eduardo Zalles, el principal col·laborador en el programa televisiu *En Carne Viva*, juntament amb Lluís Espinal. L'obra, en un principi, va ser dissenyada amb el fill a dins del ventre, però al perdre el fill, Espinal la va redissenyar.

Il·lustració 29: Se'n va anar

6.4. *Maternitat*

Espinal, va realitzar moltes talles relacionades amb la maternitat. Aquesta talla, fou tallada per la Bertha Quiroga, la viuda de Jordan. Més tard, aquesta talla, va ser heretada per la seva filla, Lucy.

Il·lustració 30: Maternitat

6.5. *Alegria*

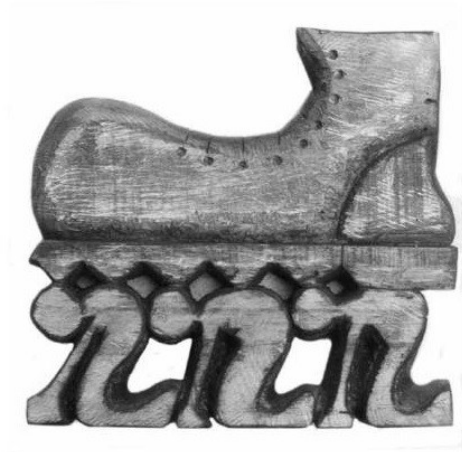
L'obra anomenada *Alegria*, representa la felicitat i l'entusiasme. Aquesta talla fou obsequiada a un amic, Archi Zevallos.

Il·lustració 31: Alegria

6.6. *Bota militar*

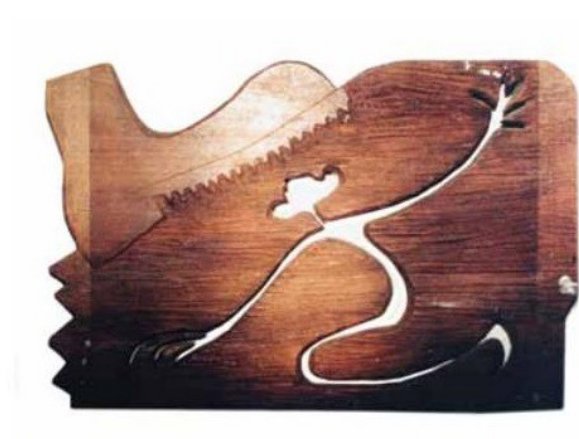
Lluís Espinal va voler representar amb aquesta talla, anomenada *Bota militar*, l'opressió en èpoques de dictadura. Es pot veure representat en l'obra tres homes de quatre grapes, colpits per una bota militar. Fou tallada per la família de José Luis i Susana Baixeras.

II-lustració 32: Bota militar

6.7. *Bota militar II*

Aquesta talla és una variant de *Bota militar*, la qual és anomenada *Bota militar II*. Tot i això, aquesta nova variant, conté un nivell d'angoixa elevat perquè intenta que la bota no el trepitgi. Es pot comprovar en la silueta de la persona tallada.

II-lustració 33: Bota militar II

6.8. *Un home lliure*

La talla anomenada *un Home Lliure*, vol representar la llibertat. Fa referència a la teologia de l'alliberament, així doncs, també a la població de Bolívia més vulnerable les quals volien aconseguir ser lliures. Aquesta talla també s'entén com a la llibertat d'expressió tenint en compte la crítica d'Espinal envers la censura i l'autocensura.

Il·lustració 34: Un home lliure

6.9. *El pensador orant*

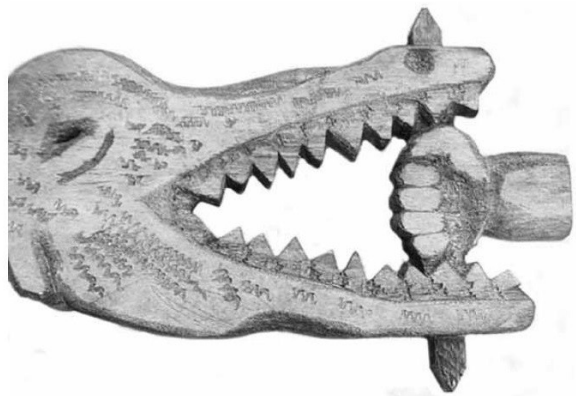
La talla denominada *El pensador orant*, mostra una persona orant. Representa la manera en la qual l'home pot entrar en contacte amb Déu, mitjançant l'oració, fent referència així a la seva branca més religiosa i espiritual.

Il·lustració 35: El pensador orant

6.10. *Monstre*

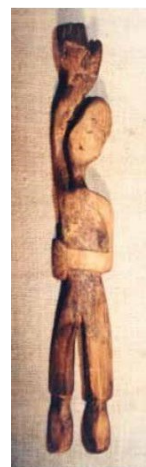
Espinal en aquesta talla de fusta, anomenada *Monstre*, manifesta la capacitat que té la gent per fer front als poderosos, a aquells que ofeguen els pobres. Presentat com una talla que mostra la bèstia dominada per la mà humana.

Il·lustració 36: *Monstre*

6.11. *Jove lliure*

La talla de fusta *Jove lliure*, Lluís Espinal vol representar dos conceptes: la llibertat i el poder de somiar. Mostra la figura d'un ocellet sobre una mà aixecada per un jove, significa llibertat i per altra banda, la mateixa mà que agafa l'estrella representant els somnis es poden aconseguir.

Il·lustració 37: *Jove lliure*

6.12. *Cristians del silenci*

Cristians del silenci és una talla per reflectir la crítica a la falta de llibertat d'expressió a causa de la censura. Es mostra un home amb els cabells llarg o una dona amb trenes amb la boca de garjola, com una presó, per imposició de censures o pels silencis.

Il·lustració 38: Cristians del silenci

6.13. *La vaga de fam*

La talla *La vaga de fam* és actualment un testimoni esculpit sobre la participació de Lluís Espinal a la vaga de fam a La Paz el 1978. També és considerat el seu testament espiritual. Actualment, aquest tallat es troba sota custòdia de la Companyia de Jesús.

Il·lustració 39: La vaga de fam

7. PREGÀRIES A BOCA DE CANÓ

*Tots els grans moments de la vida troben
la seva densitat humana quan, a través d'ells, se'ns revela d'una manera
especial la veritat del nostre ésser.*
Lluís Espinal

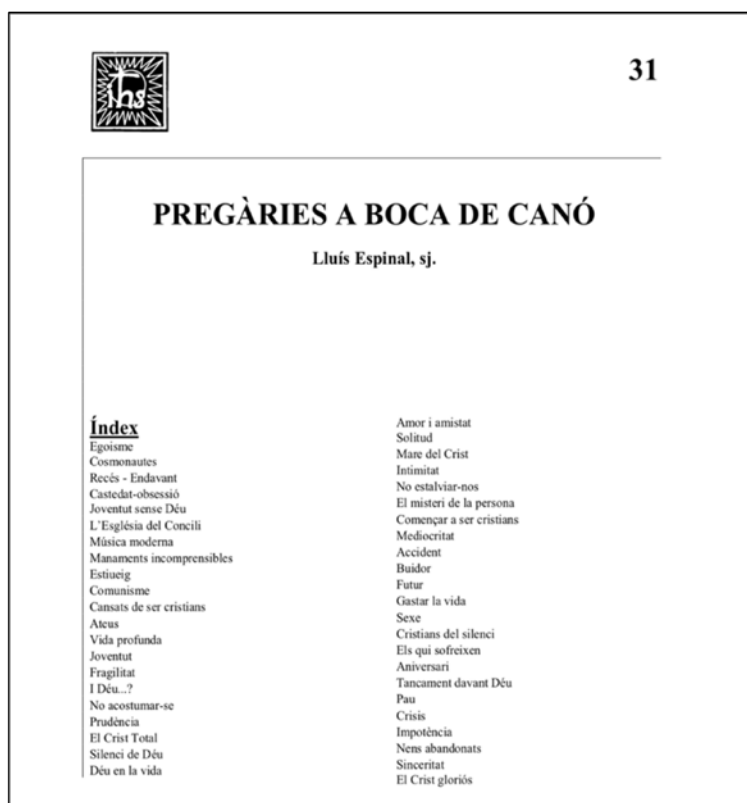
Pregàries a boca de canó és una de les obres més famoses de Lluís Espinal, va ser escrita l'any 1965 a Espanya. Aquest seguit de pregàries són un compendi de frases dedicades a Déu amb un caràcter dur i profund on queden plasmades les seves crítiques i inquietuds i expressen el seu compromís amb la defensa dels drets humans. Són pregàries existencials molt marcades de la finitud i la soledat humana.

A través d'aquestes pregàries, escrites al llarg dels anys 70 i retocades durant els seus anys a Bolívia fins la seva mort,

podem aprendre a viure el present de tal manera que inesperadament vagi naixent d'ell un futur realment nou. (CJ, 2001)

Xavier Albó sobre l'obra d'Espinal, *Pregàries a boca de canó* afirma que,

junto a los tallados de madera, Oraciones a Quemarropa és la obra más famosa de Espinal que ha llegado. (Albó X, 2015)

Il·lustració 40: Índex de les Pregàries a boca de canó

8. SITUACIONS POLÍTIQUES

Hay un límite imperceptible entre prudencia y cobardía.
Lluís Espinal

Espinal, al llarg de la seva vida tant a nivell personal, laboral i religiosa, la política va prendre un paper molt rellevant perquè va viure una època de canvis polítics i dictatorials, tant a Espanya com a Bolívia.

Els règims totalitaris el van marcar molt a nivell professional. La censura el va privar de la creativitat i de la denúncia social que volia transmetre en tots els seus programes i documentals. Fou amenaçat en reiterades vegades i finalment es va convertir en una persona incòmode al règim la qual cosa li va provocar la mort.

A Bolívia sobretot, va patir les injustícies de governs dictatorials i amb molt canvis de poder.

D'aquesta manera, vertaderament el país està ben desfet. Pensem que a Bolívia hi ha hagut més governs que anys d'existència ha tingut. Això vol dir que encara que ha tingut governs que han durat varis anys, fins a quatre o sis anys, el promig no arriba ni a un any per govern. Això ja podeu pensar que porta un desordre immens. (Espinal LI, 1971)

8.1. El franquisme i la censura

El franquisme fou una dictadura militar liderada per Francisco Franco¹, la qual es caracteritzava per ser una ideologia autoritària i defensora del feixisme². Aquesta va sorgir a Espanya després de la Guerra Civil. Van ser moltes les raons que van promoure l'ascens polític de Franco i els seus subordinats, entre les quals destaquen l'exaltació al nacionalisme espanyol, l'anticomunisme, un estil de vida tradicional o el catolicisme en la seva màxima expressió. La combinació d'aquests tres factors va afavorir el suport de gran part de la societat de l'època, que després es va veure reforçat durant el domini feixista.

El franquisme va restar a Espanya des de 1939 fins a 1975. L'estat de salut del dictador va provocar onades de protestes, vagues i partits opositors, que van començar a guanyar certa influència entre el poble.

¹ Francisco Franco: Militar i dictador espanyol, impulsor del cop d'Estat de 1936 contra el Govern democràtic de la segona República, el fracàs va desembocar en la guerra civil espanyola. Va ser investit com a cap suprem del bàndol revoltat l'1 d'octubre de 1936, exercint com a cap de l'Estat espanyol des del terme del conflicte fins que va morir el 1975, i com a president de Govern entre 1938 i 1973.

² Feixisme: Moviment polític caracteritzat per la submissió total a un líder que concentra tots els poders, per l'exaltació del nacionalisme i per l'eliminació violenta de l'oposició política i social.

Una de les principals característiques del franquisme fou la censura i el control dels mitjans de comunicació. Motius pels quals Espinal va decidir marxar del país.

El franquisme va afectar la vida de Lluís Espinal per la censura aplicada durant la dictadura franquista, quan estava treballant a TV2, a la televisió espanyola, realitzant el programa *Cuestión Urgente*, fins que va dimitir perquè la censura va retallar 20 minuts dels 30 que durava el seu programa. Aquest programa mostrava les barraques dels suburbis barcelonins i una entrevista amb Alfonso Carlos Comín, un intel·lectual d'esquerres. Aquest fet va provocar la intervenció de la censura i conseqüentment la seva dimissió. Aquest fet fou decisiu pel seu exili l'any 1968.

Il·lustració 41: Francisco Franco

8.2. Dictadura de Banzer

La dictadura d'Hugo Banzer es va establir a Bolívia durant els anys 1971 fins el 1978. La dictadura de Banzer va ser la primera instaurada en els anys 70 a Sudamèrica, obrint el cicle dels cops contrarevolucionaris d'aquesta dècada.

Con el golpe de Banzer empezó en Bolivia una dictadura de 7 años que dejó como saldo 468 muertos, 667 exiliados y miles de torturados y confinados. El gobierno de facto cerró universidades, persiguió y asesinó a docentes y estudiantes, silenció a la prensa y anuló los sindicatos. (Morales E, 2019)

Lluís Espinal es va veure afectat pel règim sobretot negativament, va patir la censura, la persecució per lluitar per donar a conèixer les injustícies d'un govern totalitari com era el de Banzer.

La vaga de fam on Espinal va participar, citada anteriorment, fou un factor clau per a la decadència d'aquest govern dictatorial de Banzer. Gràcies a la lluita constant del poble aconseguiren derrocar a un dictador, el qui estava en contra de tots els més desfavorits.

Il·lustració 42: Hugo Banzer

Espinal va viure aquesta etapa molt d'aprop, i així explicava en un casset com Banzer es va fer amb el poder de l'Estat de Bolívia.

El Banzer que tenim ara de president, és dir el dictador, perquè ningú l'ha escollit, ell va pujar al govern amb una revolució molt sanguinària. Per exemple això no ho dic d'oïdes, jo vaig anar a buscar alguns dels meus amics enmig dels morts, a reconèixer-los. Realment, feia feresa. Això només en un sol punt de la ciutat de la Pau. El pati de la Creu Roja tota plena de morts, tot el pati amb dos dits de sang, Bé, doncs, aquest home que ha pujat així amb molta sang i que després per mantenir-se en el poder ha tingut que fer altres matances, (...). (Espinal LI, 1976)

També explica l'experiència en primera persona d'una revolució que hi va haver durant la dictadura de Bànzer, una dictadura molt sagnant.

El fet és que a l'agost, en concret a la Pau, el dia 21, hi va haver aquesta revolució: una revolució, vertaderament cruel, els estudiants, armats, i també els miners, es van enfrontar amb l'exèrcit i lògicament, ja sabem que l'exèrcit està molt més armat que els civils, doncs va ser l'exèrcit el que va guanyar la cosa. Lo qual vol dir que hi va haver molts morts. (...) Hi va haver unes 500 morts si fa no fa, mai s'han donat els "datos" exactes. (...) Personalment, després d'aquesta revolució no he tingut problemes especials, han vingut a casa nostra a regirar-la i a fer algun registre, aleshores també durant una certa temporada m'han seguit els passos, o sigui hi havia un policia que m'anava vigilant a tot arreu on anava, però suposo que la feina en aquest país no permet estar ben tranquil. (Espinal LI, 1971)

Com a conseqüència d'aquesta dictadura, Bolívia va decidir de fer eleccions per així abolir la dictadura, però aleshores,

mentre s'estava anunciant que hi hauria eleccions presidencials, tot plegat el general aquest, el Banzer, ha suprimit els sindicats, ha suprimit els partits polítics, ho ha suprimit tot i ara fa tot lo que pot a veure si pot doblegar també i fer callar l'església. (Espinal LI, 1973)

A partir d'aquest moment, Espinal realitza una crítica a l'església a causa de la seva despreocupació davant de situacions precàries,

En un moment en què hi ha hagut tantíssims assassinats, en què hi ha hagut tants crims, en què hi ha hagut una quantitat de brutalitat excepcionals, em fa l'efecte que la nostra església és una església molt callada, una església molt restringida, una església molt poruga. (Espinal LI, 1973)

Espinal tenia un caràcter fort i mostrava així la seva contrarietat sobre algunes inclinacions polítiques, en aquest cas, en contra de la dictadura de Bànzer.

Hi va haver una temporada aquí que el govern va fer una gran campanya de fer retallar els cabells i aleshores jo me'ls vaig fer créixer més. (Espinal LI, 1971)

8.3. Cop d'estat del 1980

El 17 de juliol de 1980 un grup de militars estretament lligats al narcotràfic, liderats per Luis García Meza i el seu lloctinent Luis Arce Gómez; amb suport actiu de la dictadura militar argentina; l'acció d'un comando terrorista anomenat els *Nuvis de la Mort* organitzats per el criminal nazi Klaus Barbie i el mafiós italià Marco Marí Diodato; encoberts per l'Agencia Central d'Intel·ligència, van produir un nou sagnant cop d'estat, enderrocant així al govern democràtic de Lidia Gueiler i impedit l'assumpció d'Hernán Siles Suazo.

En 1980 se llevó a cabo en Bolivia uno de los golpes de Estado más sangrientos del país. (Eulixe, 2019)

El jesuïta afirmava respecte la dictadura:

El tirans maleeixen les idees. Perquè amb les idees arriben coses noves, el renovellament i la llibertat. No hi ha grillons capaços d'empresonar les idees (...). les idees només es maten tornant insensible el ser nacional, deshumanitzant-lo. Això han fet freqüentment els dictadors per mantenint-se en el poder: esterilitzar el pensament. Sense pensament no hi ha llibertat; i llavors i l'obediència i la rutina s'imposen com en una granja (...). Les idees a la llarga venceran les forces sordes del diner i de les armes. (Codina V, 1998:18)

El 17 de juliol de 1980, el Palau de Govern de la Pau a Bolívia va ser pres per militars, per perpetrar un alçament contra el règim de Lidia Gueiler Tejada, que havia aconseguit la presidència de país l'any anterior. Al mateix temps que el cop d'Estat es duia a terme al Palau, diversos paramilitars van assaltar la seu de la Central Obrera Boliviana, i van paralitzar la reunió del Comitè de Defensa de la Democràcia que s'estava realitzant en aquest lloc. Va ser allà on es van produir diversos assassinats i per això, aquest aixecament ha passat a la història per ser un dels més sagnants de país. El líder socialista Marcelo Quiroga Santa Creu i els dirigents Carlos Flores i Just Vega van ser assassinats i desenes de figures de l'àmbit polític van ser detingudes. Fins al dia següent no va ser quan Luis García Meza, el principal propulsor del cop, va assumir la presidència de país obligant a la presidenta a renunciar al seu càrrec.

El cop d'estat no va sorprendre, perquè mesos abans s'havien realitzat algunes accions que apuntaven que els paramilitars acabarien fent un alçament. L'assassinat del pare Espinal, l'explosió d'una granada en una marxa de Central Obrera Boliviana o un sospitos accident d'avió on van morir quatre alts càrrecs, van ser només alguns dels senyals que evidenciaven la complicada situació del país.

El govern de García Meza va durar menys d'un any, però és considerat com el més cruel i sagnant de la història del país, perquè durant aquests pocs mesos es van dur a terme fortes tortures i assassinats. El 1994 el colpista va ser jutjat i sentenciat a 30 anys de presó, acusat d'haver matat a diverses persones i per l'alçament. Tot i això, el dirigent va negar haver comès tals fets fins el dia de la seva mort, l'abril de 2018.

El seu govern va ser corrupte i autoritari, a més estava internacionalment aïllat. El govern de Meza, mancat de tota mena de suport polític o social, va fer ús del terrorisme des del Ministeri de l'Interior al capdavant de Luis Arce Gómez. Es calcula més de 500 assassinats, desaparicions forçades i 4.000 detinguts.

El 1972, un any després d'aquest cop d'estat, Espinal profetitza una vida nova, una Bolívia ideal:

Abans de res, desitgem una Bolívia per a tots els bolivians, sense que haguem d'assassinar-nos els uns als altres, exiliar-nos els uns als altres, ni prendre'ns mútuament la feina.

Desitgem a la pàtria un 1972 sense pena de mort, amb universitats funcionant normalment, sense camps de concentració, sense terrorisme, ni detencions.

Un any en què aquells que tinguin càrrecs públics no s'enriqueixin pels seus percentatges en préstecs internacionals, sinó que només serveixin el poble.

Un any sense matances de Sant Joan, ni de cap altre sant (...).

Un any en què els tècnics mitjans no emigrin fora del país; en què els metges tinguin on treballar; en què ningú tregui els seus diners a l'estranger en maletes de doble fons. Un any sense diners per traïdors i traficants de cocaïna (...). Un any, en fi, de vacances per la policia i per la repressió. (Codina V, 1995:18,19)

La llista negra que es va formular abans de realitzar aquest cop d'Estat, fou la qual Espinal hi constava. En la llista negra figuraven els noms de 115 persones, les quals els futurs governadors volien eliminar en conseqüència de la seva ideologia, o tan sols perquè haguessin set un impediment per ells alhora d'executar el cop d'Estat.

Il·lustració 43: Luis García Meza i Luis Arce Gómez

9. ASSASSINAT I MORT

Si me pasa algo no se alarmen. Ya lo he aceptado y ofrecido a Dios.
Lluís Espinal

Lluís Espinal va ser detingut per un grup de militars i paramilitars. El van torturar i assassinar, quan sortia del cinema la nit del 21 de març de 1980, amb 46 anys, a la ciutat de La Paz, Bolívia. Es creu que les causes principals del brutal assassinat de Lluís Espinal foren entre d'altres la seva defensa i lluita per les injustícies socials.

La nit del 21 de març del 1980, Lluís Espinal va anar cinema per a realitzar el seu treball de crítica cinematogràfica, com acostumava fer cada cap de setmana. Aquella nit havia anat a veure una pel·lícula titulada *Los desalmados*. Al sortir del cinema, retornava a casa, i al estar a punt d'arribar, un jeep va aparèixer de la nada, i uns desconeguts el van obligar i introduir-se dins del jeep, és a dir, el van segrestar. Espinal va començar a cridar degut als forcejaments i un jove els va sentir des de la finestra de casa seu, i explica:

Era cerca de medianoche, yo estaba estudiando, cuándo escuché unos gritos en la calle. No sé cuanto tarde en asomarme a la ventana. La calle estaba oscura y pude distinguir sólo unas sombras. Vi que una persona era arrastrada hasta un jeep que partió rápidamente. (n.d., 1980)

Amb el jeep, els secuestradors, es dirigien cap a una zona apartada de la ciutat de La Paz, per torturar i assassinar a Lluís Espinal. Existia l'ordre expressa d'eliminar al jesuïta Lluís Espinal. "Hechos y no palabras. Quiero que cante su última misa" va dir Arce Gómez a "Lince Hinojosa, el responsable de l'operatiu.

El jeep se detuvo al borde de la polvorienta carretera. Torres y Moscoso sacaron el cuerpo agonizante y lo arrojaron a la cuneta, Ramírez informó:

- *Está todavía vivo mi mayor.*
- *Mátelo rápido carajo.*
- *Tommy, verifique si ya está tieso ese cura.*
- *Muerto jefe.*
- *Por si acaso métele dos o tres tiros de gracia.*
- *Listo jefe.*
- *Súbanlo, yo conozco bien estos cerros, vamos a botarlo más arriba.* (Historias de Bolivia, 2016)

Un dia després de la seva desaparició, el seu cos va ser trobat per un pagès al barri *Villa de las Nieves*. Actualment, aquest lloc és centre de peregrinacions de diferents unitats educatives catòliques i algunes organitzacions socials.

L'autòpsia del cas, confirma que van haver-hi signes de violència, implicant 17 perforacions de bala dispersades per tot el cos i tòssos trecats com el fèmur, l'estèrnum i vàries costelles.

En la noche del 21 de marzo de 1980 lo secuestraron y lo torturaron durante varias horas en un matadero para luego terminarlo con varios disparos. Su cuerpo apareció tirado en un terreno baldío en Achachicala al día siguiente. ¿Qué consiguieron con esto? No pudieron acallar las voces de quienes escribíamos en el semanario Aquí, que él dirigía, no pudieron evitar que a su entierro asistieran cientos de miles de personas, no pudieron borrar su memoria. (Gumucio A. , 2015)

9.1. Autoria i motiu

El comandant Roberto Melean, el qual compleix condemna de 30 anys de presó per haver comès crims durant la dictadura militar de Luis Garcia Meza, al cap de 35 anys de l'assassinat de Lluís Espinal, va informar als mitjans de comunicació que l'ex comandant de les Forces Aèries de Bolívia, Jaime Niño de Guzmán, va ser l'autor intel·lectual de l'assassinat del pare Espinal, segons el canal informatiu de la televisió boliviana ATB. També explica que varen assassinar a Espinal per evitar que denunciés i donés a conèixer els actes de corrupció que va cometre, que segons Melean, Espinal anava a denunciar a través del setmanari *Aquí*. Aquests actes eren bàsicament corrupcions per part de les Forces Aèries de Bolívia, com per exemple, el negoci que va realitzar Niño de Guzmán per llogar tres avions Hèrcules C-130 de les Forces Aèries de Bolívia per benefici personal, entre altre fets.

Il·lustració 44: Roberto Melean entrevistat per periodistes

El gener de 1980, segons proves documentals, el narcotraficant i militar Luís Arce Gómez al costat del futur dictador Luis García Meza, van confeccionar la llista amb 115 persones que havien de ser executades abans del cop d'Estat que perpetrarien el 17 de juliol de 1980 contra la presidenta Lidia Gueiler. En la llista confeccionada, hi figuraven dirigents polítics i sindicals, militars, intel·lectuals, periodistes i sacerdots. Espinal va ser triat perquè com a director del setmanari *Aquí*, anava a fer una denúncia en contra dels comandants de les forces aèries per actes corruptius, com s'ha mencionat anteriorment.

Il·lustració 45: Luis García Meza i Luis Arce Gómez

El coronel sentenciat va citar entre d'altres implicats en la desaparició i mort d'Espinal, a Carlos Unzueta Barrientos, Javier Hinojosa Valdez (Linx), Mario Elguero la Reva i el seu germà. A més de Freddy Quiroga Reque que fou el que va dir:

(...) Ordeno la muerte de Espinal. (Quiroga, 1980)

Sobre la mort d'Espinal Roberto Meleán va afirmar en unes declaracions en la premsa que,

(...) los autores intelectuales son el coronel Jaime Niño de Guzmán, el coronel Freddy Quiroga Reque. Los materiales son Carlos Unzueta Barrientos, Javier Hinojosa Valdez, le dicen el Lince, Ayo Elguero Larrea y su hermano. (Meleán R. , 2015)

Il·lustració 46: Roberto Melean fent declaracions als mitjans de comunicació

El comandant Melean, al realitzar les declaracions sobre els autors de l'assassinat de Lluís Espinal, remarca que les declaracions, no eren realitzades a canvi de res. També remarca que ho declara a dia d'avui, perquè si ho hagués fet anteriorment, li haguessin tallat el cap. També afirma que, el preu de la mort de Lluís Espinal arribava a la suma d'entre 200.000 i 300.000 dòlars.

Yo quiero la verdad histórica de los hechos, no busco nada y lo hago en forma patriótica y desinteresada. No lo hice en el Servicio activo porque me iban a cortar la cabeza. (Meleán R. , 2015)

En acabar les declaracions de Roberto Melean, Frank Campero, el seu advocat, va manifestar que en les pròximes hores viatjaria a Sucre per donar a conèixer la declaració del seu client davant el fiscal superior, amb l'objectiu que s'iniciï una investigació al costat d'un procés judicial en contra dels responsables.

El Ministeri Públic, després de l'apel·lació del fiscal Genaro Quenta, va atorgar protecció per a Roberto Meleán, coronel que va acusar amb noms i cognoms a sis excaps militars de planificar l'assassinat del sacerdot jesuïta ocorregut el 1980.

Ha determinado se proceda y disponga protección y seguridad al ciudadano Roberto Meleán por las declaraciones y la denuncia interpuesta por diferentes autores materiales e intelectuales de la muerte, asesinato y tortura del padre Luis Espinal. (Campero, 2015)

El Ministeri Públic també va sol·licitar informació al Servei General d'Identificació Personal i al Servei de Registre Civil sobre la ubicació dels acusats de Melean.

9.2. Autòpsia i termes legals

La mort d'Espinal va tenir molt ressò, fins i tot diaris internacionals van emetre el missatge de l'assassinat degut a la dura tortura. A quasi 40 anys, encara hi ha diaris que recorden el moment i detalls de la brutal mort d'Espinal.

El 22 de març de 1980, el cadàver va ser trobat en el camí a Chacaltaya i el doctor Costas va ser designat per a realitzar l'autòpsia. El metge va recordar que allò que li va cridar l'atenció fou que li van lliurar el cos sense roba i rentat, la qual cosa va evitar que pogués fer-ne un examen de la seva vestimenta i trobar més elements sobre la causa de la mort. A l'examen físic, es va trobar al cos d'Espinal diverses equimosis a la cara i a tot el cos, sent la més significativa una ubicada a la part esquerra del tòrax. (El periódico digital, 2017)

El metge va recordar que llavors d'obrir el tòrax del cadàver hi va trobar una fractura l'estèrnium, que va poder ser causada per un cop amb objecte contundent. A l'interior del cos d'Espinal, el doctor va trobar una gran hemorràgia. Així mateix, va registrar que els impactes de bala van perforar el pulmó dret, l'estómac, els intestins; comprometre tres vèrtebres; van trencar el fèmur i van provocar l'esclat del ronyó dret, la melsa i el fetge.

Indubtablement la causa de la mort és l'hemorràgia interna per múltiples lesions esquelètiques viscerals provocades per l'ingrés de projectils d'armes de foc. (Costas, 1980)

Costas, al document de redacció de l'autòpsia va dir que no va obrir el crani d'Espinal pel fet que ho va considerar innecessari per esbrinar la causa de la mort.

El forense afirma que Espinal va ser assassinat amb trets de metralladora, a causa de la gran quantitat d'impactes de projectil d'arma de foc que va trobar en el seu cadàver.

Són més o menys 17 orificis de projectil de bala, perquè aquí els tinc anotats, ha sostingut, en esmentar la ubicació exacta del lloc del cos on va trobar alguns dels impactes. Ha assenyalat que els orificis de bala estaven en tot el cos d'Espinal: al dors, els costats, els braços i les cames. No obstant això, va aclarir que només va poder extreure dos o tres bales que estaven allotjades entre les cames del sacerdot, les quals van ser lliurades a la policia. Va deduir que la resta de projectils va entrar i va sortir del cos. (La Razón, 1980)

El metge Costas també va expressar la seva hipòtesi que el pare Espinal va ser torturat abans de morir.

El seu argument és que el cos presenta diverses equimosis a les mans, el que pot ser un indicatiu que va ser lligat de mans i cames. Va assenyalar que aquest tipus de lesions només apareixen quan es provoquen en vida. Costas va dir que la mort d'Espinal el va impressionar, però no va ser la seva experiència més terrible en la seva llarga trajectòria.

El metge forense Rolando Costas Arduz recentment va fer pública una còpia de l'autòpsia que li va practicar al cos del sacerdot jesuïta Lluís Espinal, el 22 de març de 1980, aquest mostra el protocol, el qual conté tres pàgines, que va estar lliurat a l'Autoritat de Certificació.

Al llibre *Lluís Espinal, el crit d'un poble*, apareix una còpia del protocol i autòpsia del metge Costas realitzada a Lluís Espinal després de la seva mort.

L'autòpsia va ser practicada des de les 19:00 fins a les 21:00 del 22 de març al dipòsit judicial, on van estar presents, a més de Costa Arduz, el metge forense Félix Romano; el representant del Col·legi Mèdic Nacional, Jorge Dorado de la Parra; el perit Pastor Sigüenza; el delegat de la Companyia de Jesús, Luis Palacios Saravia; i el representant del col·legi mèdic departamental, Fernando Paz Pacheco.

Va reflectir una nota de premsa publicada el 22 de març de 1980 sobre l'autòpsia:

Els professionals mèdics que van participar en l'autòpsia del sacerdot jesuïta Lluís Espinal, van declarar que: la causa de la mort de l'esmentat sacerdot va ser per anèmia aguda, deguda a hemorràgia interna secundària a múltiples lesions esquelètic-viscerals, ocasionada per nombrosos impactes d'armes de foc. (La Razón, 1980)

Il·lustració 47: Lluís Espinal després de l'autòpsia

9.3. Enterrament i tomba

El dia 24 de març de 1980, va tenir lloc l'enterrament de Lluís Espinal, coincidint també amb l'assassinat de Monsenyor Romero, a El Salvador. A l'enterrament van assistir milers de persones, aproximadament, unes 80.000 en total.

Il·lustració 48: Dia de l'enterrament de Lluís Espinal i la seva tomba

Desenes de milers de persones van carregar a coll el fèretre pels carrers de la Pau mentre cridaven: *Lucho ha muerto, aún quedamos muchos!* (Fundacion Aladren, 2015)

Il·lustració 49: Enterrament de Lluís Espinal

La tomba del jesuïta, es troba al cementiri general de La Paz, a Bolívia. A l'epitafi de la seva tomba, es llegeix: *Màrtir de la democràcia*, i també trobem escrit: *La vida es para gastarla por los demás*, cita d'Espinal.

Il·lustració 50: Actual tomba de Lluís Espinal

Al cementiri hi roben una escultura en honor al pare, on la gent hi diposita cartells en la seva memòria. En aquesta escultura hi trobem una placa on s'hi mostra el nom de Lluís Espinal Camps, l'any que va néixer i el que va morir, i una frase seva que diu: *Quien no tenga la valentía de hablar en favor del hombre, tampoco tiene el derecho a hablar de Dios.*

Il·lustració 51: Homenatge a la tomba d'Espinal

9.4. Exhumació

L'any 2016, el fiscal Genaro Quenta va sol·licitar una necròpsia del sacerdot. Després de la notificació per part de l'Assemblea Permanent de Drets Humans de Bolívia, va expressar la seva preocupació i es va reunir d'immediat a causa de la petició del fiscal.

El representant de l'Assemblea Permanent de Drets Humans filial Chuquisaca, Edgar Salazar va anunciar:

Ens preocupa molt perquè el Ministeri Públic hauria d'haver convocat a la població en general, demanar l'obertura de l'arxiu dels judicis que es van entaular sobre el seu assassinat, nodrir-se d'informació, tenir un procés d'investigació seriós i no jugar amb la figura de Lluís Espinal. (Salazar, 2016)

L'Assemblea Permanent va tenir una reunió amb els seus representants a tot el país:

Per definir accions i defensar el descans de el pare Lluís Espinal Camps que va viure respectant la lluita per la democràcia i la llibertat d'expressió entre d'altres. (APDHB, 2016)

El fiscal Quenta indagava sobre una denúncia de l'excoronel de l'exèrcit, Roberto Meleán, que acusava com a autor intel·lectual del crim d'Espinal al comandant de la Força Aèria Boliviana, Jaime Niño de Guzmán, per la qual cosa va demanar una autòpsia amb el següent l'argument:

Segons (Guerrero R. , 2017) no hi havia cap arxiu ni cap certificat de defunció, que demostrés que es tractava del cos de Lluís Espinal i que detallés les causes de la seva mort.

Encara que hi havia un sentit rebuig en alguns cercles per la decisió presa, el forense que va fer-li l'autòpsia, va afirmar tenir una còpia de tot el protocol que van seguir i va oferir lliurar-la a les autoritats.

L'Assemblea Permanent de Drets Humans de la Pau va ratificar la seva decisió de rebutjar l'exhumació de les restes del sacerdot jesuïta. La presidenta de l'Assemblea Permanent de Drets Humans de Bolívia, Amparo Carvajal, va dir que no hi havia motius suficients, fins i tot, es va oferir com a testimoni.

Remberto Cárdenas, representant de l'Assemblea Permanent de Drets Humans de la Pau, afirma:

com assemblea estem en contra que es faci l'exhumació, després de 36 anys, perquè creiem que la informació que es va aconseguir i es va difondre immensament després que es va trobar el seu cos és suficient per convèncer-nos que va ser assassinat i torturat prèviament. (Cárdenas, 2016)

També s'afirma amb contundència sobre l'exhumació d'Espinal que:

no hi ha cap raó per a l'exhumació. Hem estat a l'autòpsia. El doctor que va presentar el seu cos va evidenciar que va ser mort per bales. Ja està més que de sobres demostrat que ell, per llàstima, va ser terriblement assassinat després d'haver rebut diversos cops i tortures (...), i si algun pare jesuïta em demana que sigui el seu testimoni, estaré aquí al front, compteu amb mi. (Carvajal, 2016)

El fiscal, Genaro Quenta va fixar a les 14:30 del 31 de gener, la nova data d'exhumació de les restes del sacerdot jesuïta, que va ser assassinat el 21 de març de 1980. L'acte, en teoria s'hauria d'haver portat a terme en el Cementiri General de la ciutat de la Pau en el marc de la investigació que es va realitzar per una denúncia de Roberto Meleán, contra Jaime Nen de Guzmán, tots dos excaps militars.

La secretaria executiva de l'Associació de Familiars de Detinguts, Desapareguts i Màrtirs per la l'Alliberació Nacional de Bolívia, Edith Montecinos, no entenia perquè exhumarien a Espinal perquè no hi havia motius suficients. També va emfatitzar que existien proves evidents en els documents.

També va relatar que, aquell 22 de març de 1980, va veure el cadàver d'Espinal, que ella i un grup d'estudiants van vigilar perquè no desaparegués la nit de l'autòpsia la qual afirma:

He vist el cos nu, tapadet. (Montecinos E. , 2016)

La presidenta de l'Associació de Familiars de Detinguts, Desapareguts i Màrtirs per la l'Alliberació Nacional de Bolívia, Ruth Llanos pronuncia:

sí que hi ha aquí còpies dels exàmens, hi ha un original i estem disposats a mostrar la documentació. (Llanos, 2016)

Entre els arxius de l'organització no només existia una còpia del protocol de l'autòpsia, sinó la llista de les 21 persones que van participar en l'acte, així com el comunicat que va ser emès després de l'anàlisi. Així també, hi constaven les sol·licituds dels exàmens de laboratori de les mostres de sang i contingut gàstric, de les peces de

vestir i també la comanda d'avaluació dels dos projectils i un casquet, així com els resultats emesos pel Laboratori de Criminologia Nacional.

Tota la documentació citada anteriorment, en el seu moment va ser presentada en part de la investigació iniciada per la mort d'Espinal, però aquesta documentació, també va ser adjuntada com a prova en el judici contra García Meza i Luis Arce Gómez.

El pare Chirveches va considerar que les evidències existien, però més a més del seu certificat, podia ser sol·licitada a les persones que van estar presents en l'autòpsia.

Totes les proves necessàries per confirmar la mort de el pare Espinal ja existeixen, per això considerem que no és necessària l'exhumació. (Chirveches, 2016)

La qüestió més present sobre l'exhumació del pare Espinal fou perquè s'havia de fer després de 37 anys.

Tenint en compte el criteri de Campero, advocat del fiscal Genaro Quenta, era indispensable tenir proves i un certificat mèdic forense que avalés la mort del pare en el marc del procés iniciat per Meleán. Aquest exoficial va denunciar davant el Ministeri Públic, l'any 2015, a sis militars de l'època com els autors de la mort del reverend, per la qual cosa el fiscal Genaro Quenta va obrir una causa que estava en la investigació.

Aleshores, el jurista del cas va insistir que ni ells ni el fiscal Quenta tenien la certesa de la mor, és a dir, no hi havia un certificat mèdic forense que avalés i donés la legalitat.

Es va detallar que calia realitzar un estudi pericial de criminologia, de laboratori, d'hematologia, química, biologia, genètica, residus, tret, toxicologia, estudis pericials mèdics legals, d'informàtica i auditoria, per fonamentar una possible sentència d'assassinat com a delictes de la humanitat i amb quina documentació s'hauria de sentenciar a 30 anys sense dret a indult a una persona, si es té un certificat mèdic forense que legalitzi la mort d'aquesta.

El jurista del cas va argumentar que el protocol d'autòpsia practicat el 1980 no fou vàlid perquè no equivalia a un certificat metge forense.

El jurista també va argumentar sobre el cas que es fes una autòpsia normal comuna i corrent, però havia d'estar legalitzada a través d'un metge forense, tot i que a el mateix temps va reconèixer que era un document legal.

Els dos metges forenses que van intervenir no avalaven el mateix se li va preguntar a Campero:

no, perquè els metges que aquí es posen com forenses no han estat reconeguts per l'Institut d'Investigacions Forenses (IDIF), aquesta és la trapa que es té, per què no l'hi va fer amb la legalitat corresponent (...) Hem sol·licitat a l'IDIF inclusivament si aquestes persones tenien la possibilitat de donar aquesta categoria, però no estan registrades com correspon. (Campero, 2016)

Era quasi impossible que els professionals poguessin estar registrats en el IDIF el 1980, si el nou codi de procediment penal fou creat l'any 1999. També va ser unes de les preguntes més freqüents que es feien a tots aquells que estaven en contra dels arguments de Campero.

Campero va insistir en el fet que es realitzés un examen antropològic forense perquè aquesta seria la prova per sancionar el principal responsable de la mort d'Espinal que, segons el coronel Meleán, fou Jaime Niño de Guzmán.

Segons (Meleán, 2016) el protocol d'autòpsia, els exàmens de laboratori i altres documents practicats després de la mort del sacerdot jesuïta simplement arribarien a ser indicis en la indagació perquè, a més, les normes de país van canviar al llarg de 36 anys, després de la seva mort.

Avui estem amb altres normes en les quals ens diuen que tot ha de ser mitjançant prova idònia obtinguda mitjançant l'Institut d'investigacions Forenses. (Campero, 2016)

L'advocat Campero, sobre el procediment d'investigació de la mort d'Espinal va realitzar aquestes afirmacions tenint en compte que els jesuïtes hi estaven en contra:

Lamento que aquests senyors estiguin contra una investigació que vol donar amb la veritat històrica. (Campero, 2016)

El pare Chirveches, de la Companyia de Jesús, va assegurar que no havia d'haver oposició en una investigació. Va reconèixer que després de l'assassinat del sacerdot, aquesta orde va decidir no impulsar una indagació, no per covardia, sinó perquè es va decidir esperar un judici més gran, la desició va canviar posteriorment.

Sobre el fet d'investigar el pare Chirveches, va dir:

Això sí que ens interessaria, per això és que amb aquest procés en el qual es busca l'exhumació no hi estem d'acord, perquè és una demanda paral·lela la qual la principal preocupació no és el li va passar a Lluís Espinal. (Chirveches, 2016)

La pregunta existent entre els jesuïtes, els familiars de les víctimes de dictadures i en Remberto Cárdenas, fou amb qui va treballar Espinal en el Setmanari Aquí, era la persona que estava a l'ombra del procés que va iniciar Roberto Meleán.

No sabem per què després de 36 anys cal remoure aquestes coses, i justament és un procés que no té res a veure amb la vida i la memòria del pare Espinal, perquè tot arriba a partir d'un procés aliè a la seva vida, aliè fins i tot a les causes reals de la seva mort, per això la nostra estranyesa que ara apareguin aquestes sol·licituds. (Chirveches, 2016)

Segons (Montecinos E. , 2016) a denúncia tenia la finalitat d'alliberar els responsables de la dictadura, García Meza, Arce Gómez i el mateix Meleán, perquè la mort d'Espinal va ser part de la preparació del cop de 1980.

La investigació, en aquells moments estava en curs i el fiscal Quenta va determinar que l'exhumació es fés a finals de gener del següent any. Una vegada que s'exhumessin les restes del jesuïta Espinal, l'Institut d'Investigacions Forenses s'encarregaria de fer les perícies d'antropologia forense.

L'antropòloga argentina Silvana Turner, membre de l'Equip Argentí d'Antropologia Forense, especialista en aquest tipus de casos, va explicar que depenent de les condicions de les restes i de quina és la presumpta causa de la mort era possible trobar indicis.

Si un el que està recuperant són restes òssies ha d'haver una causa de mort o si més no la hipòtesi sobre la causa de mort i hi ha d'haver un rastre a nivell ossi, ha d'haver afectat les restes que tenim per avaluar. També, cada cas ha de ser analitzat en particular acord amb tots els antecedents, que jo en aquest moment desconec. (Turner, 2016)

Finalment, la Fiscalia General va suspendre l'acte d'exhumació. Donan't-ho a conèixer d'aquesta manera en un diari nacional bolivià;

La Fiscalia General suspèn de manera definitiva l'acte processal de necròpsia de les restes del jesuïta espanyol, Lluís Espinal Camps, i disposa de la declaració informativa immediata del metge forense, Rolando Costa Arduz, qui va realitzar l'autòpsia el 22 de març el 1980. (Correo del Sur, 2017)

El titular del Ministeri Públic, Ramiro Guerrero, va afirmar que

el Ministeri Públic determina la suspensió de la necròpsia de Lluís Espinal, a fi de prendre la declaració informativa ampliàtòria d'aquest metge forense a l'efecte de comptar amb majors elements de convicció i arribar a la veritat material i històrica dels fets. (Guerrero, 2017)

Segons aquesta font, el Ministeri Públic, com a director funcional de les investigacions, va valorar la documentació presentada el 20 de gener últim per la Societat Companyia de Jesús amb relació a la mort d'Espinal.

El Ministeri Públic va notificar als subjectes processals amb la disposició fiscal de suspensió a fi d'establir la veritat històrica i material de l'assassinat d'Espinal, el 1980.

La Compañía de Jesús agradeció al Ministerio Público por desistir de la exhumación de los restos del padre Luis Espinal. Los religiosos continuarán atentos a las investigaciones para identificar a los responsables intelectuales y materiales del calvario que sufrió el prelado. (Correo del Sur, 2017)

Aquest va ser un dels titular en un diàri de Bolívia després de que s'anunciés la suspensió de l'exhumació d'Espinal, basant-se en el següent:

La Companyia de Jesús a Bolívia agraeix al Ministeri Públic per haver assumit que la informació que li enviem al seu moment era suficient per suprimir definitivament l'exhumació de les restes mortals de el pare Lluís Espinal, gairebé 37 anys després del seu martiri", segons un comunicat de l'organització religiosa.

Els jesuïtes també van agrair a Rolando Arduz i la seva família el suport professional i personal per a l'aclariment de la veritat forense sobre les causes i circumstàncies de l'assassinat del seu germà en comunitat, Lluís Espinal. (Correo del Sur, 2017)

Il·lustració 52: Manifestació en contra de l'exhumació del cos de Lluís Espinal

10. EL PROCÉS DE LA BEATIFICACIÓ

¿No será un ideal muy rastrero esperar a morirse de senectud y vejez?

¿No será mejor morir por algo?

Lluís Espinal

La beatificació és un procés molt complex que requereix molts passos abans que no es reconegui a cert personatge beat. La beatificació és la declaració solemne amb què el papa afirma que una determinada persona, morta amb fama de santedat, és digna d'ésser venerada públicament. Constitueix el penúltim estadi del procés de canonització, i la persona beatificada rep el nom de beat.

Organitzacions defensores dels drets humans a Bolívia estan en procés de demanar al Papat que doni suport a les gestions que han iniciat per demanar la beatificació del jesuïta espanyol Luis Espinal Camps.

En l'entrevista realitzada a Xavier Victori Espinal, director de la fundació Lluís Espinal i familiar del mateix, en una pregunta sobre la possibilitat de beatificació a Lluís Espinal argumenta que,

amb el Papa Francesc que havia estat jesuïta es podria dur a terme la beatificació, però amb l'arribada del nou Papa, es varen iniciar els tràmits burocràtics. El procés està començant mitjançant l'arquebisbe de la Paz, perquè és el lloc de la defunció on s'ha d'iniciar els tràmits. També cal tenir en compte el paper del cap dels jesuïtes de Bolívia, el pare Osvaldo. Ara el pare Osvaldo ha estat substituït com el pare provincial per un jesuïta català es podran agilitzar els tràmits. (Espinal X, 2019)

Xavier Victori, també afirma que

la beatificació és un fet molt lent. Una de les premisses que ens van donar els jesuïtes i el pare Osvaldo, és el fet que els jesuïtes a Bolívia ja tenen una gran devoció per Espinal. Aquest fet és present a Bolívia. El pare Osvaldo vol que es reconegui el paper de Lluís Espinal per tal de pressionar l'arquebisbat de la Paz. En el fons, els jesuïtes no inicien cap moviment, ha de ser la família o bé part de la societat que encetin el procés. Ells no ho proposen espontàniament. El pare osvaldo ens va recomanar fer un moviment des de Catalunya i de Sant Fruitós i Manresa. El logo per la beatificació és: Lluís Espinal lluita i fe. (Espinal X, 2019)

Un cop donar aquest punt, Xavier Victori explica:

Vam anar a veure el bisbe de Vic, perquè Sant Fruitós pertany a la diòcesis de Vic. Vaig fer un article i ells van realitzar una fulla diocesal. Monsenyor Roman està al dia de tot allò que es realitza, el bisbe de Solsona també està al cas. El copríncep d'Andorra, Joan Enric Vives també està al cas de tot el procés. (Espinal X, 2019)

L'Assemblea Permanent de Drets Humans de Bolívia va emetre el maig del 2015 una resolució per plantejar la beatificació d'Espinal, document que es va lliurar al Papa durant la seva visita a Bolívia. Calia informar a tots els bisbes que hi havia un català jesuïta que el van matar com a màrtir de fe.

El dimecres 8 estarem en un espai a La Paz exposant una pancarta i també la resolució perquè la vegi el Papa, encara que sabem que l'Església catòlica farà que li arribi a mà la nostra petició, la qual s'han sumat altres cinc entitats, inclosa l'estatal Universitat Major de Sant Andreu. (Herrera, 2015)

Un dels principals motius pels qual l'Assemblea Permanent dels Drets Humans de Bolívia promou la beatificació del pare Espinal, és perquè el sacerdot va donar la vida per aixecar la veu en contra el poder establert i per lluitar per aquella gent exiliada, empresonada i perseguida, és a dir, la població més vulnerable. Tot i que, també perquè Lluís Espinal fou un cofundador de la mateixa institució.

La Companyia de Jesús, també es va comprometre el seu suport total i incondicional en la iniciativa la qual Yolanda Herrera menciona anteriorment. (Chirveches O , 2015)

Segons (Eldiario.es, 2015) la iniciativa per demanar una beatificació o una canonització té que partir del poble de Déu, és a dir, de qualsevol institució de la societat civil o organització que tingui afinitat als ideals i principis de l'església catòlica. Aquestes organitzacions han d'acudir a les esglésies locals i a la Nunciatura perquè derivin les peticions al Vaticà que, a la vegada, encarregarà a un equip especial l'anàlisi de la sollicitud. En el cas d'Espinal, el més ideal seria que primer es declareés màrtir perquè aquest primer reconeixement desencanaderà tota la resta del procés cap a la seva beatificació, va indicar Chirveches.

Si a Lucho Espinal se le considera mártir por la fe, es decir, que ha muerto por su fe, entonces ya después vienen los pasos siguientes de llamarle Siervo de Dios, beato y después santo. (Chirveches O, 2015)

Fruit de les amenaces que rebia per part de l'exèrcit, Lluís Espinal, va realitzar un escrit anomenat: *No queremos mártires*, el qual va escriure ja sabent que la mort se li acostava, va ser escrit l'últim any de la seva vida.

El país no necesita mártires, sino constructores. No queremos mártires, así se queden vacías las horas cívicas. El mártir es un personaje vistoso, demasiado emotivo; es el último refugio para los 'héroes' revolucionarios, sobre todo si proceden de la pequeña burguesía.

El mártir es demasiado vistoso. Y los personajes vistosos no sirven para el socialismo; piensan demasiado en sí mismos. El mártir es el último aventurero; en otro siglo, pudo haber sido un pirata o un negrero. El mártir es un individualista equivocado de lado.

El mártir es un masoquista; si no puede vencer en el triunfo, procura sobresalir en la derrota. Por eso le gusta ser incomprendido y perseguido. Necesita al torturador, inconscientemente lo crea.

¿El mártir, no será un flojo? No tiene la constancia para vivir revolucionariamente; por eso quiere morir, en espera de convertirse en un personaje de vitrina. Porque el mártir tiene algo de figurón y de torero.

El grupo político desplazado tiende a la mística del martirio; procura sublimar la derrota. En cambio el pueblo no tiene vocación de mártir. Cuando el pueblo cae en combate, lo hace sencillamente, cae sin poses, no espera convertirse en estatua. Por ello, necesitamos videntes, políticos, técnicos, obreros de la revolución; pero no, mártires. No

hay que dar la vida muriendo, sino trabajando. Fuera los slogans que dan culto a la muerte. Alguien dijo: 'El peso lo llevan los bueyes, y no las águilas'. Para la revolución social desconfiemos del entusiasmo adolescente. Los mártires son adolescentes. Y hay adolescentes de 50 años de edad. La revolución es algo demasiado serio para tomársela a la ligera. La revolución es violenta; es una operación quirúrgica social; por eso no hay que entusiasmarse con el bisturí. Dicen que la revolución es laica; pero si nos descuidamos podemos caer en todos los mitos idolátricos de culto a la personalidad, al esfuerzo, al melodrama... Pero revolución y melodrama no combinan. / Porque la revolución necesita hombres lúcidos y conscientes; realistas pero con ideal. Y si un día les toca dar la vida, lo harán con la sencillez de quien cumple una tarea más, y sin gestos melodramáticos. (No queremos mártires, 1980)

Aquest escrit d'Espinal mostra la seva bona fe i la necessitat de convertir-se en màrtir per la lluita. Ell estava disposat a morir lluitant pel poble i així ho feia saber a la seva germana monja en clausura mitjançant una carta:

Quédate tranquila, no sufras si algún día me pasa algo, porque ya lo tengo asumido y ofrecido. (Espinal LI, 1980)

El pare Albó, en una entrevista amb el diari *La Razón* de Bolívia, va fer un comentari sobre la beatificació del pare Espinal i fa referència a l'escrit que va realitzar.

El mejor homenaje que podemos hacer a Lucho a los 35 años de su martirio, ahora que el papa Francisco ya reconoció oficialmente como mártir al obispo Óscar Arnulfo Romero (San Romero de América), quien murió por las mismas fechas, es reproducir lo que el propio Espinal dejó escrito sobre los mártires en el cajón de su escritorio en el *Semanario AQUÍ*. (Espinal X, 2015)

11. HOMENATGES

Memoria de las huellas del presente.
(Elisabeth Peredo, 2011)

La mort de Lluís Espinal va afectar a moltes persones, en especial a amics i a familiars, però també amb tota aquella gent amb qui va treballar i la majoria de la població indígena de Bolívia la qual va defensar els seus drets i se'ls va guanyar amb la seva manera de ser.

Després de la seva mort aquestes persones amb l'ajuda d'institucions majors han fet possible la realització d'una sèrie d'homenatges per a recordar-lo. Molts d'aquests homenatges s'han realitzat en els aniversaris de la seva mort o en el lloc d'ella.

11.1. El Papa Francesc recorda Lluís Espinal

El dimecres 8 de juliol de 2015, el Papa Francesc va visitar Bolívia.

El Pontífex³ va arribar a l'aeroport internacional *El Alto* a La Paz, al voltant de les 5 de la tarda hora local de Bolívia, on envià una salutació acompanyat del president Evo Morales.

Abans d'arribar a La Paz, la caravana, també anomenada Papamòbil, va realitzar una parada a les 18 i 40 minuts perquè el Papa pregués lloc on van trobar el cos sense vida del pare Espinal, i on va ser construït un monument en honor seu.

La Companyia de Jesús en un comunicat va explicar que el Sant Pare amb aquest gest, convidava a recordar la figura d'Espinal i especialment, a recollir el seu llegat de defensa dels més desafavorits.

Dirigint-se a la multitud de fidels congregada en aquest lloc, el Papa Francesc assenyala:

Hemos venido a recordar a un hermano nuestro víctima de intereses que no querían que se luchara por la libertad. El padre Espinal 67lgun6767 el evangelio, y este evangelio molestó, por eso fue eliminado. Hacemos un minuto de silencio en oración y luego rezaremos todos juntos. Que el Señor 67lgun en su gloria a el padre Luis Espinal, que 67lgun6767 el Evangelio, el Evangelio que nos trae la libertad y nos hace libres. Como cada hijo de Dios, Jesús nos trae esta libertad. Y él ha predicado este evangelio. (Papa Francesc, 2005)

Després resar un Pare Nostre, el Sant Pare va afegir:

Dale el Señor el descanso eterno y brille para él la luz que no tiene fin. (Papa Francesc, 2005)

³ Pontífex: Títol d'alguns líders religiosos, actualment emprat principalment per a referir-se al Papa.

Il·lustració 53: Papa Francesc retant homenatge a Lluís Espinal a Bolívia

Durant tot el dia es van realitzar activitats preparades per la comunitat jesuïta al costat d'altres organitzacions i artistes que s'hi van sumar a l'homenatge. A més, el mandatari bolivià atorgà al papa Francesc l'Ordre al Mèrit pare Lluís Espinal Camps, un reconeixement creat pel congrés bolivià en les setmanes prèvies a l'arribada de el Sant Pare. Aquesta va estar una de les poques activitats del Pontífex en els seves quatre hores a La Paz. A més a més, Evo Morales va regalar al Papa Francesc per la seva visita, una rèplica del crucifix comunista d'Espinal, tot i que molts dels assistents a la cerimònia desconeixien la història del crucifix. Aquest fet va estar molt comentat i criticat. El Papa la va acceptar amb naturalitat i va reflexionar sobre el seu significat. El govern ho va defensar perquè el crucifix és un símbol dels agricultors i dels obrers, que són pobles de Déu.

Il·lustració 54: Evo morales regalant una rèplica de la famosa talla d'Espinal al Papa Francesc

11.2. Dia del cine bolivià

El Decret Suprem N° 29067, de 21 de març de 2007, determina que cada 21 de març, les sales cinematogràfiques i els canals de televisió bolivians hauran d'exhibir obligatòriament pel·lícules nacionals, especialment aquelles referides a la temàtica de drets humans i de pobles originaris i que durant la resta de l'any, s'haurà de programar activitats de difusió de films i material audiovisual nacional, en unitats educatives, universitats i centres d'ensenyament d'àrees urbanes i rurals, en coordinació amb les prefectures, municipis i institucions públiques i privades.

En la seva part resolutiva, el Decret Suprem del govern Bolivià elaborat el 21 de setembre de 2007 assenyala:

Artículo 1°.- (Objeto) El presente Decreto Supremo tiene por objeto declarar al 21 de marzo como el Día del Cine Boliviano, en conmemoración del aniversario del asesinato de Luis Espinal Camps, cineasta y periodista audiovisual y en homenaje a su lucha por el respeto a los Derechos Humanos y el establecimiento de la 69lgun6969e6969 en Bolivia

Artículo 2°.- (Actividades) I. Se determina que con el fin de realzar el Día del Cine Boliviano, cada 21 de marzo, las 69lgun cinematográficas y los canales de televisión deberán exhibir obligatoriamente filmes nacionales, especialmente aquellos relacionados a la 69lgun6969e de Derechos Humanos y de pueblos originarios. II. Durante el resto del año, se deberá programar actividades de difusión de filmes y material audiovisual nacional, en unidades 69lgun 6969 e 6969, universidades y centros de enseñanza de áreas 69lgun6969 y rurales, en coordinación con 69lgun6969e6969n, municipios e 69lgun6969e6969nes públicas y 69lgun6969e.

Artículo 3°.- (Apoyo institucional) Siendo la difusión de la cultura una de las obligaciones y 69lgun6969e6969n del Estado boliviano y con el 69lgun6969e69 de llegar a los lugares más recónditos del país con esta labor de promoción y difusión de la producción audiovisual nacional, se encomienda a 69lgun6969e6969nes públicas y, a través del CONACINE, a 69lgun 6969 e 6969nes 69lgun 6969e, el apoyo institucional que sea necesario. (Morales E. , Decreto Supremo, 2007)

Sobre el dia del cine bolivià, Gumucio explica des del seu punt de vista aquesta commemoració al pare Espinal:

Aquest 21 de març de 2015 vam celebrar un cop més el Dia del Cinema Bolivià, commemorant la mort de Lluís Espinal. El Decret Suprem No. 29067 de l'any 2007 "determina que per tal de realçar el Dia del Cinema Bolivià, cada 21 de març, les sales cinematogràfiques i els canals de televisió hauran d'exhibir obligatòriament films nacionals, especialment aquells relacionats a la temàtica de drets humans i de pobles originaris ". (Gumucio A. , 2015)

Il·lustració 55: Representació del dia del cine bolivià de l'any 2016

11.3. Homentages i reconeixements a Lluís Espinal

A Catalunya i a Bolívia, els dos llocs on Lluís Espinal pren més importància, existeixen llocs amb el seu nom, tot i així pren més importància a Bolívia.

11.3.1. A Bolívia

L'any 2005, el Govern Municipal de La Pau, va construir una escultura al lloc on va ser trobat la matinada del 22 de març de l'any 1980, la qual reta homenatge al jesuïta. En aquesta escultura apareix una frase cèlebre d'Espinal: *I si un día les toca dar la vida lo haran con la sencillez de cumplir una tarea más.*

Il·lustració 56: Domitila de Xungara i Xavier Albó al costat de l'escultura de Lluís Espinal

Un dels homenatges relacionat amb l'anterior, es realitza a Bolívia cada any, en la matinada del 22 de març, és que els nens i joves de les escoles catòliques de Bolívia, fan unes romeries fins al lloc on Espinal va ser trobat l'endemà de ser assassinat. Allà, és on s'hi troba construït un monument en el seu honor.

Il·lustració 57: Homenatge anual per la mort d'Espinal el dia del cine bolivià

El primer dia de la seva presidència, l'any 2006, Evo Morales va mencionar al pare Lluís Espinal alhora de demanar un minut de silenci pels varis lluitadors socials bolivians.

El nuevo presidente de Bolivia ha añadido además una nota emotiva 71gu pedir un minuto de silencio por quienes cayeron a lo largo de la 71 lgun 7171 e 71 lucha revolucionaria y ha mencionado entre ellos a Manco Inca, Tupak Katari, Ernesto Che Guevara y Luis Espinal. (El País, 2006)

Existeixen un munt de centres commemoratius de la figura d'Espinal, a continuació s'esposa un llistat dels espais més destacats que homenatgen el sacerdot utilitzant el seu nom:

Il·lustració 58: Barri Lluís Espinal (Tarija)

Il·lustració 59: Estadi Lluís Espinal

I·lustració 60: Col·legi Lluís Espinal Camps Fe i alegria

Il·lustració 61: Unitat Educativa Lluís Espinal Camps

Il·lustració 12: Col·legi Lluís Espinal Camps

Il·lustració 63: Unitat Educativa Lluís Espinal “Nuevo Ventilla”

Il·lustració 64: Escola Lluís Espinal Camps

Il·lustració 65: Hospital Lluís Espinal

Il·lustració 66: Cobert Lluís Espinal

11.3.2. A Catalunya

El 2005, coincidint amb el 25è aniversari de la seva mort, l'Ajuntament de Sant Fruitós del Bages, va nomenar Lluís Espinal Fill Predilecte del poble.

Poques setmanes més tard el 3 d'abril del mateix any, es va inaugurar la Plaça Lluís Espinal, prop de l'Ajuntament. Al centre d'aquesta plaça s'hi trobava un petit monolit al terra amb unes inscripcions en memòria de Lluís Espinal.

Posteriorment, l'Ajuntament de Sant fruitós, va reemplaçar l'antic monòlit per un de més gran, vertical i més modern. En aquest hi trobem el seu nom junt a una escultura de bronze del seu rostre, seguit de la famosa frase d'Espinal: "La vida és per gastar-la pels altres".

Il·lustració 67: Monolit a la Plaça Lluís Espinal a Sant Fruitós del Bages (2019)

Il·lustració 68: Placa de la Plaça Lluís Espinal a Sant frutós del Bages (2005)

Il·lustració 69: Plaça Lluís Espinal a Sant Fritós del Bages (2005)

A la Cova de Sant Ignasi de Manresa es troba l'alberg Lluís Espinal, o també anomenat Casal Lluís Espinal, el qual facilita uns espais plenament adaptats a un estil jove per a les escoles, instituts, parròquies, famílies i pelegrins.

Segons Cova Manresa (2017) a través d'una metodologia dinàmica, es pretén que els joves puguin endinsar-se en el seu interior, descobrir la individualitat dels altres i obrir-se a l'experiència de la interioritat i transcendència. El Casal impulsa aquesta metodologia juntament amb Jesuïtes Educació, un projecte educatiu de la Companyia de Jesus a Catalunya. Aquesta iniciativa agrupa set escoles que, treballant en xarxa, pretenen millorar de manera contínua la qualitat del nostre ensenyament d'acord al nostre ideari.

Il·lustració 70: Alberg Lluís Espinal a la cova de Sant Ignasi de Manresa

Treballem la interioritat amb un enfocament transversal a tot el projecte pedagògic d'una escola o de tota activitat d'una institució. La cura de la interioritat no es basa en el fet de "fer coses", sinó en un projecte que abraça com fem el que fem, com anem a fons amb el que fem. En el cas de l'escola, vam plantejar la seva plena integració en el projecte de centre. (Cova Manresa, 2017)

11.4. Altres homenatges a Espinal

L'any 2010, es va realitzar un acte a Manresa en memòria d'Espinal:

Aquest dijous, 18 de març, a les 8 del vespre a Sant Fruitós de Bages tindrà lloc l'homenatge al jesuïta Lluís Espinal, assassinat a Bolívia, amb motiu del 30è aniversari de la seva mort. L'homenatge consistirà en la projecció d'un documental, una xerrada a càrrec del jesuïta Josep Sugranyes (que va conèixer Lluís Espinal a Bolívia) i la lectura d'un missatge enviat expressament per a l'ocasió pel bisbe Pere Casaldàliga. També es repartirà entre els assistents el llibre "Lluís Espinal: gastar la vida por los demás", de Víctor Codina. (Nació Manresa, 2010)

Després 38 anys del seu assassinat, el gener de 2018, també es va realitzar un acte per honorar la memòria i exemple de vida d'Espinal a la ciutat de La Pau.

El Provincial dels jesuïtes a Bolívia, Osvaldo Chirveches, va recordar amb tristesa però amb satisfacció el fet d'haver aconseguit anteriorment que es suspengués el procés d'exhumació considerat com un moment dur per a la congregació.

El año pasado cuando querían exhumar su cuerpo como parte de todo un proceso entre militares (...) Era necesario estar aquí presentes y hacer todas las gestiones posibles para evitarlo. Me sorprendió que no estuvimos solos, sino con mucha gente. (Chirveches, 2017)

Per la seva banda, el jesuïta Franz Bejarano va sostenir que el testimoni de Lluís Espinal va aconseguir incidir en moltes persones i és per això que es va tenir el suport. Ell mateix va acabar l'acte amb unes paraules dedicades a Espinal:

Ojalá que su memoria no se nos diluya, sino nos inspire a seguir caminando y seguir caminando con lo que Lucho deseaba en su vida, ¡Gloria en tu tumba Lucho! (Bejarano, 2018)

Un any més tard es realitza un altre homenatge a Espinal el qual, un article de diari bolivià va redactar:

En conmemoración a 39 años del asesinato del jesuita Luis Espinal Camps, se desarrolló un homenaje este 21 de marzo en la zona Las Nieves y donde participaron autoridades municipales; el rector de la UMSA, Waldo Albarracín Sánchez; el subalcalde de Periférica, Oscar Mamani; Amparo Carvajal, presidenta de la Asamblea de Derechos Humanos Bolivia y el Consejo Nacional de Defensa de la Democracia. (Prensa Asociada Nacional, 2019)

12. ANY DEDICAT A LLUÍS ESPINAL

L'actual govern municipal ha decidit dedicar l'any 2020 a divulgar i conèixer la figura del jesuïta Lluís Espinal.
(Ajuntament de Sant Fruitós del Bages, 2019)

El pròxim any 2020, a Sant Fruitós del Bages es dedicarà tot un any a la commemoració de Lluís Espinal degut al 40è aniversari de la seva mort.

L'Ajuntament de Sant Fruitós del Bages informa que,

per tal de programar i planificar les activitats ja s'ha constituït una comissió organitzadora de l'Any Lluís Espinal 2020. Una de les primeres iniciatives que es duran a terme és la confecció del calendari del 2020, dedicat a la seva figura i vida, així com un logotip que presidirà tot l'any i que serà l'emblema de totes les activitats que es desenvoluparan. (Ajuntament de Sant Fruitós del Bages, 2019)

També confirma que,

la comissió organitzadora de l'any Lluís Espinal 2020 va perfilant els actes a celebrar. El municipi impulsarà, al llarg del 2020, diferents propostes i activitats a l'entorn de la seva figura per donar-lo a conèixer entre la ciutadania. (Ajuntament de Sant Fruitós del Bages, 2019)

Xavier Victori, com a representant de la Fundació Lluís Espinal Lluïta i Fe, ha set un dels principals impulsors d'aquesta iniciativa amb la col·laboració de l'Ajuntament per suposat. A l'entrevista que es va realitzar a Victori, va determinar:

volem realitzar l'any Lluís Espinal amb actes populars i recuperar la part que no sigui religiosa, i insistir en la part intel·lectual. Es va proposar un primer acte, primer de presentació i després un acte que es dirà *Memòria de viva veu* amb persones que hagin tingut contacte amb Lluís Espinal, tant a nivell català, com a nivell bolivià. L'ajuntament de Manresa està interessat en el camí de Sant Ignasi pel turisme. L'any 2022 es farà una trobada dels 400 anys de l'arribada de Sant Ignasi de Loyola, això vol dir que tota la comunitat jesuïta vindrà. Convertir-lo en una alternativa al camí de Sant Jaume, amb una parada a Sant Fruitós, perquè hi ha la figura de Lluís Espinal i s'haurà de visitar el museu on hi haurà una sala dedicada a ell. Per això Manresa col·laborarà amb l'acte de l'any de Lluís Espinal. (Espinal X, 2019)

El divendres 13 de desembre es van fer dos actes de presentació de l'Any Lluís Espinal. El primer acte, l'institucional, es va fer a la sala de Plens de l'Ajuntament de Sant Fruitós del Bages. Va comptar amb la presència de la Sra. Miriam Evelin Agreda, ex Cònsul de Bolívia, Francesc Xavier Victori nebot de Lluís Espinal i promotor de l'Associació Lluís Espinal, el pare Llorenç Puig, delegat dels Jesuïtes de Catalunya, Francesc Montserrat, director de programació Casa Amèrica de Catalunya, Lluís Cerarols, delegat de Cultura a la Catalunya Central de la Generalitat i Joan Carles Batanés, Alcalde de Sant Fruitós.

Seguidament, a la Biblioteca, es va celebrar l'acte inaugural amb el debat *Memòria a viva veu*. L'acte va ser presentat per Maria Ortiz i Anna Masllorens, periodistes que l'any 2005, van realitzar el documental de TV3: *Lluís Espinal: un màrtir incòmode*.

Després de la presentació de l'Any Lluís Espinal, es va donar pas a un breu documental per contextualitzar la vida de Lluís Espinal. A continuació es va fer el debat on varen participar familiars del Lluís Espinal dues cosines germanes, Rosa Franquesa i Maria Lourdes Sans i dos nebots, Montserrat Espinal i Francesc Xavier Victori i Domènec Cucurella, jesuïta que va fer el noviciat a Veruela, a Saragossa amb Espinal.

Records i emocions eren presents durant tot el debat, des d'experiències a la Torre del Batlle fins els efectes que comportaren la notícia del seu assassinat. L'acte va finalitzar amb un fragment de la veu d'Espinal extreta dels cassets que enviava a la seva família i una cançó dedicada a ell.

Il·lustració 71: Protagonistes de l'acte inaugural de l'any Lluís Espinal celebrat a Sant Fruitós del Bages (2019)

Aquest fou només el primer acte, de l'inici de tot un any commemorant la figura d'Espinal a Sant Fruitós del Bages el pròxim 2020. Aquest fet de celebrar a Sant Fruitós un any dedicat a Espinal és molt significatiu per a familiars i amics perquè es pot mostrar com encara a dia d'avui Lluís Espinal i Camps és present al poble on va néixer i on va ser nomenat no fa molts anys fill predilecte del poble.

13. FUNDACIONS I ASSOSSIACIONS

*Pel seu martiri sofert, seria el moment de
fer-li aquest homenatge merescut.*
(Associació Lluís Espinal, Lluita i Fe)

La figura d'Espinal ha donat lloc a la creació de fundacions i associacions per tal de donar a conèixer i recordar a Espinal i contribuir en la pervivència del seu llegat i promoure la seva beatificació.

Aquestes organitzacions són una imatge del reconeixement al pare Espinal, la mostra del seu impacte social.

13.1. Associació Lluís Espinal Lluita i Fe

Amics i familiars del jesuïta Lluís Espinal han creat una associació que té com a principal objectiu aconseguir que el Vaticà el beatifiqui com a màrtir per a la fe. L'entitat, que oficialment porta per nom Associació Lluís Espinal Lluita i Fe, té estatuts i junta directiva i tindrà la seva seu a Sant Fruitós.

L'associació Lluís Espinal, tenia sentit registra-la a Sant Fruitós del Bages. Arran de l'associació va sorgir l'idea de fer un any Lluís Espinal a Sant Fruitós del Bages. S'iniciarà el mes de 82lgun8282e. Hi ha una comissió de 10 persones, amb historiadors, amb experts de cinema i membres de l'associació. (Espinal X, 2019)

Il·lustració 72: Fundadors de l'Associació Lluís Espinal Lluita i Fe

Xavier Victori, president de l'entitat, ha explicat que fa aproximadament un any persones que ara han promogut l'associació van iniciar contactes amb la comunitat jesuítica per sondejar quin era el camí per promoure una futura beatificació de Lluís Espinal.

Aconsellats per Lluís Magriñà, superior de La Cova de Sant Ignasi, van fer les primeres gestions iniciàtiques, com ara una carta dirigida al Papa de Roma, al Postulatore de la Companyia de Jesús, que és la figura encarregada de decidir sobre els temes de beatificació i a Osvaldo Chiverches, Provincial de Bolívia dels jesuïtes, a més de comptar amb el suport de la Fundació Lluís Espinal Cristianisme i Justícia de Barcelona. (Espinal X, 2019)

Xavier Victori Espinal ha concretat que, arribats a aquest punt,

S'ha fet indispensable la creació d'una associació específica que lideri per part de la família i altres persones interessades el camí a emprendre, ja que l'Església per si sola, ni la mateixa Companyia de Jesús pot fer-ho d'ofici, sense el compromís d'un moviment sorgit dels qui el van conèixer i el recorden encara en devoció. (Espinal X, 2019)

Els objectius del naixement de l'associació són, precisament,

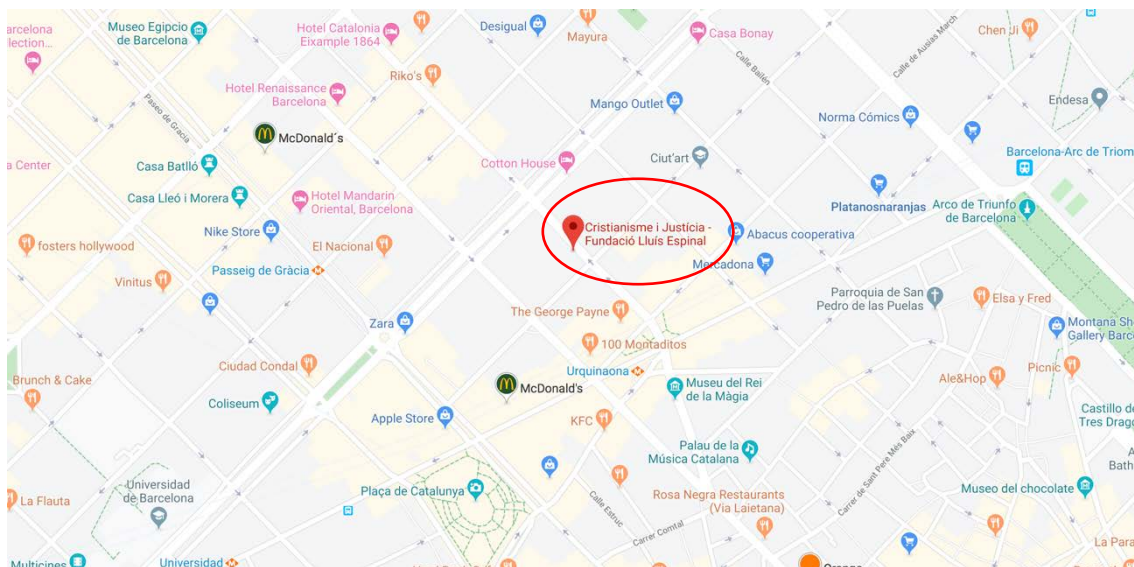
Segons (Assosiació Lluís Espinal Lluïta i fe , 2019) iniciar les accions necessàries per aconseguir que la Companyia de Jesús accepti endegar mitjançant la figura del seu postulador els tràmits que portin a la beatificació de Lluís Espinal Camps, com a màrtir per la fe i aconseguir que el bisbat de Vic accepti iniciar la col·laboració amb el bisbat de La Paz per iniciar el procés. Alhora que promoure la seva memòria com a activista social, compromès radicalment amb els més pobres i lluitador incansable contra la injustícia i la desigualtat.

També es proposen, entre altres aspectes,

Segons (Assosiació Lluís Espinal Lluïta i fe , 2019) trobar nexes d'interès a Bolívia amb associacions laiques i religioses, ja que serà la diòcesi de La Paz la que actuï d'ofici, i fomentar la devoció i l'interès per la seva figura de sacerdot i teòleg dins del món eclesiàstic i parroquial.

13.2. Fundació Lluís Espinal Cristianisme i Justícia

La Fundació Lluís Espinal és una fundació privada i sense afany de lucre creada l'any 1989. Actualment està situada a Barcelona prop del Passeig de Gràcia i de Plaça Catalunya.

Il·lustració 73: Localització de la Fundació Lluís Espinal Cristianisme i Justícia

Al principi, la fundació, s'anomenava Cristianisme i Justícia, més tard es va anomenar Fundació Lluís Espinal, Cristianisme i Justícia.

Cristianisme i Justícia és una associació laica, però dels jesuïtes. Editen una sèrie de quaderns, proposen activitats, exercicis espirituals, entre d'altres. Però la seva funció no és la de reivindicar la figura de Lluís Espinal, sinó que el van posar com a logo de l'associació i com homenatge. (Espinal X, 2019)

La missió principal de la fundació és promocionar el diàleg entre les ciències socials i la teologia.

Segons (Fundació Lluís Espinal (CJ), s.f.)

- a) a les qüestions que sorgeixen a partir de la praxi per a un món més just (tant en els àmbits locals com en els internacionals).
- b) al debat teològic i humanístic en les qüestions frontereres i fonamentals.
- c) a la indefugible necessitat que tot això sigui profunda "experiència" interior.

Aquestes finalitats les duen a terme a través del recolzament i promoció del Centre d'Estudis Cristianisme i Justícia.

Il·lustració 74: Logo del centre d'estudis de Cristianisme i Justícia

Cristianisme i Justícia, Fundació Lluís Espinal, és un centre d'estudis creat a Barcelona l'any 1981, el qual agrupa un equip de voluntariat intel·lectual que té per objectiu promoure la reflexió social i teològica per a contribuir en la transformació de les estructures socials i eclesials.

Segons (Cristianisme i Justícia , 1981) els objectius que es determinen a través d'una reflexió social i teològica a través de la fundació són que s'analitzi amb rigor, es denunciï des del compromís i que es proposi alternatives.

També es determina,

contribuir en la transformació de les realitats que creen injustícies, per avançar cap a un món més humà i més just, i una Església més al servei dels pobres en col·laboració amb altres persones i entitats amb objectius semblants. (Cristianisme i Justícia , 1981)

El treball es realitza sobretot en dos nivells:

Segons Cristianisme i Justícia (1981),

1. Estudi i reflexió interdisciplinària a través de seminaris interns i grups de treball.
2. Difusió mitjançant cursos, conferències, xarxes socials, i sobretot els nostres quaderns que arriben a més de 45.000 persones arreu del món.

14. DOCUMENTALS I PROGRAMES DEDICATS A ESPINAL

L'equip de rodatge s'ha desplaçat a Bolívia, per veure què representa Lluís Espinal en aquell país. (Lluís Espinal: un màrtir incòmode, 2005)

Lluís Espinal actualment és protagonista d'alguns documentals i reportatges els quals busquen trobar les causes de la seva mort mitjançant entrevistes a familiars i companys.

Desde la seva mort s'han realitzat varis documentals sobre espinal, els més destactats en català foren retransmesos per TV3: *Lluís Espinal: un màrtir incòmode* i *Bolívia II*.

4.1. *Lluís Espinal: un màrtir incòmode*

Lluís Espinal: un màrtir incòmode, és un 30 minuts que es va emetre l'any 2005 a tv3, actualment es pot trobar a tv3 a la carta. El reportatge fou realitzat per Anna Masllorens, Mariona Ortiz i Ramón Vallès.

En aquest 30 minuts, s'entrevista companys jesuïtes i altres persones que van treballar o conviure amb Espinal i persones que han estat influenciades pel seu testimoni. Es parla de la investigació de l'assassinat, iniciada l'any 1983, i s'entrevista algun dels inculpats, dins la presó de Chonchocoro. El reportatge també inclou entrevistes a persones rellevants de la cultura boliviana com el President de la República, Carlos Mesa, un dels cantautors més famosos, Luis Rico o un polític conegut com és Antonio Peredo. També s'entrevista a algú dels paramilitars acusats d'haver assistit a la tortura d'Espinal. El reportatge inclou també les conclusions de les investigacions que es van començar però van interrompre's perquè mai ningú va demanar responsabilitats.

L'equip de rodatge sha desplaçat a Bolívia per veure què representa Lluís Espinal en aquell país. (Tv3alacarta, 2005)

Vint-i-cinc anys després de l'assassinat, el reportatge *Un màrtir incòmode*, vol recuperar i donar a conèixer una figura silenciada com és Lluís Espinal.

Per accedir al programa de TV3 a la carta, *Lluís Espinal: un màrtir incòmode*, escaneja el següent codi QR:

Il·lustració 75: Captura de pantalla del reportatge Lluís Espinal: un màrtir

14.1. *Bolívia II*

El programa anomenat *Bolívia II*, de l'apartat d'afers exteriors de TV3, és protagonitzat pel periodista Miquel Calçada. El programa va estar retransmès a TV3 el dia 6 de març del 2016.

Miquel Calçada en aquest capítol, realitza un viatge a Bolívia per descobrir la història de Lluís Espinal, utilitzant les entrevistes com a mitjà per transmetre aquesta història. Les entrevistes són realitzades a companys de Lluís Espinal, els jesuïtes Ros, García Mora i Xavier Albó.

El programa té una durada de 43 minuts i una gran part del programa es dedica a parlar sobre Lluís Espinal. Llavors d'haver visualitzat el programa, s'ha realitzat un anàlisi i recopilació dels fragments més interessants que parlen sobre el pare Lluís Espinal.

Al llarg del reportatge, es remarca la missió dels jesuïtes catalans, un cop a Bolívia, fer que les classes més baixes del poble, és a dir, els indígenes, guanyin més poder respecte la gent blanca.

El moment que més em crida l'atenció és quan Albó explica que algunes persones pensen que el que li va ocórrer a Lluís Espinal va ser just i que s'ho mereixia, en aquest moment, Albó s'emociona perquè sent impotència en front aquestes persones, que tenen un pensament totalment oposat al seu.

Per accedir al programa de TV3 a la carta, *Bolívia II*, escaneja el següent codi QR:

Il·lustració 76: Captura de pantalla del reportatge Bolívia II

Il·lustració 77: Entrevista a García Mora

Il·lustració 78: Entrevista a Ros

Il·lustració 79: Entrevista a Xavier Albó

Calçada parla amb el Ministre d'educació indígena, el qual li explica la situació política que va viure Espinal. Les dictadures de Banzer i Mesa. Dictadures que el van posicionar en una situació molt compromesa.

Calçada també parla amb diferents estudiants els quals reafimen la tasca de lluita social d'Espinal, destacant el seu caràcter enraonador i vital. Destaquen que el pare jesuïta lluitava per la democràcia en un país que alternava sistemes dictatorials.

El presentador va entrevistar Xavier Albó el qual li va explicar un munt d'anècdotes. Albó va comentar que va parlar d'Espinal a Fidel Castro.

Calçada preguntà a Albó sobre el paper revolucionari d'Espinal.

Des d'un principi ho era, perquè ja no acceptava la censura. *La verdad los hará libres*. Va anar a estudiar periodisme i va voler desenvolupar-ho en un moment en què la dictadura franquista estava en el clímax, per dir-ho d'alguna manera.

Ara, no sé si ho saps, és que quan el van treure va ser per un programa específic, en la Televisió Espanyola, per denunciar les barraques de Montjuïc, em sembla, i li van censurar. Però ell no va acceptar la censura i va renunciar. I aleshores ell va pensar: "Aquí no podré fer molta cosa", i es va oferir per venir a Bolívia. Va arribar aquí, i per ell va ser com tornar a néixer, totalment. Per això, el primer que va fer va ser fer-se ciutadà bolivià, i era una cosa que donava molta tasca i molta cosa. Ens veiem bastantes vegades al cine, perquè com que ell era crític de cinema, i va ser el fundador, aquí, de la cinemateca que hi ha, i tot això, que se'n diu Lluís Espinal. Traïdor era una paraula molt gruixuda. Però traïdor és aquell que es gira en contra dels seus i els jesuïtes com Ros, com García Mora, Albó o Espinal no havien arribat a Bolívia per posar-se de la banda dels blancs, és a dir, dels carais, sinó per plantar-los cara. Hi van haver de pagar un preu. (Albó X, 2016)

Calçada segueix paraland amb Albó i incideix sobre la mort d'Espinal.

No, a l'Espinal, tornant ell de la pel·lícula que havia de presentar el dia següent que se'n deia Los forajidos, i quan va estar a dos passos, diríem, dos o tres carrerons abans d'arribar a la casa on vivíem aleshores ja l'esperaven amb un geep. Allà el van agafar, va cridar, ell, i va sentir-ho un que estava estudiant allà dalt, va mirar i va veure el geep i tot això, i no hi va poder arribar. El van agafar i el van portar fins aquí a baix, aquí sota, no es veu ara, però hi ha l'escorxador, el matadero. El van portar al matadero, allà on hi ha tota la sang de les vaques i tot això, i allà el van torturar, li van disparar i tot això i després van deixar el cos aquí. Tot això eren escombraries. (Albó X, 2016)

Es comenta com va sacsejar a la comunitat el seu assassinat.

Va haver-hi de tot, en general va ser... (s'emociona). Però n'hi havia alguns que deien: "S'ho va buscar, amb el que feia, ja podria passar això". (Albó X, 2016)

Es continua l'entrevista parlant sobre si s'ha fet justícia.

Mai, mai se li ha fet justícia. En van arribar a agafar uns que semblava que havien sigut els executors d'això. I el geni, diguéssim, el que estava en l'ideal d'això, que es diu Luis Arce Gómez, en aquests moments és a la presó, però no està a la presó per això, sinó perquè el van pescar amb narcotràfic i va anar als Estats Units. Quan el van matar era com va passar a Haití i altres llocs, hi havia una barreja, que els uns contra els altres i van ser uns 3 o 4 anys de molta inestabilitat. A ell el van matar al mig s'aquesta

inestabilitat. En el moment que el van matar hi havia una presidenta, la Lidia Gueiler, però era la cosina del que el va matar. El pare Espinal va ser segrestat el 21 de març de 1980 i l'endemà van trobar el seu cos. L'enterrament va ser una manifestació col·lectiva de rebuig a la dictadura. El 2007 el govern d'Evo Morales va proclamar en memòria d'Espinal, el 21 de març Dia del Cinema Bolivià. Aquella era la història de 4 joves que havien deixat la seva terra per venir a una altra i intentar-la fer-la més justa. El seu idealisme, la seva generositat, el seu esforç, havien donat fruits. Pensava en aquests fruits, en l'estudi de les llengües indígenes, en les emissores de ràdio, en els 432 centres educatius, en la memòria d'Espinal. No eren poca cosa. I pensava en els mecanismes d'amor a una terra, que no són més que els mecanismes d'amor a la seva gent i cultura. Que no són més que respecte, autoestima i dignitat. (Calçada M, Bolívia II – Afers Exteriors, 2016)

15. CONCLUSIONS

La vida es para gastarla por los demás.

Lluís Espinal

Lluís Espinal va viatjar a Bolívia com a conseqüència de la censura que va aplicar el govern dictatorial de Francisco Franco a un dels seus programes emesos a la televisió espanyola. Aquest fet va causar la dimissió d'Espinal i fruit de la invitació de Monsenyor Genaro Prata per exercir de professor a una universitat boliviana i la seva vocació com a missioner foren els denotants del seu vol sense bitllet de tornada al país bolivià.

Lluís Espinal va ser assassinat l'any 1980 per un grup de paramilitars. La causa foren reiterades crítiques al sistema de govern a través dels mitjans de comunicació, però una en concret, va ser l'ultimàtum. Una revelació d'una acció corrupte per part del govern, que Espinal finalment no la va publicar. Conseqüentment, tan sols per l'intenció de publicar-la, va generar l'ordre explícita del general de les forces aèries i el futur dictador, d'executar a Espinal.

Així doncs, es pot observar resumidament la resolució de la hipòtesis inicial del treball, que ha estat argumentada al llarg d'aquest. Es remarca que Lluís Espinal era un gran defensor del poble i dels drets humans que criticava als sistemes de govern que desfavorien al poble marginal. Una mostra més de la corrupció d'un país, que per callar una veu, necessitava la utilització de la violència i les armes. El seu assassinat i la seva tortura són exemples de l'actuació de règims dictatorials.

Un dels objectius principals del treball era realitzar un seguit d'entrevistes que complementessin la part teòrica del treball i exemplificant cada apartat amb fonts orals. S'han realitzat les entrevistes plantejades en un primer moment, tot i les dificultats presentades alhora de realitzar-les. Una de les entrevistes es va realitzar a les germanes carmelites descalces, les quals pel seu vot de castedat i de tancament, no es va donar permís per gravar o bé filmar les seves vivències. Tot i això van aclarir molt dubtes sobre la vida espiritual d'Espinal i van donar veu a la germana d'Espinal, la qual formava part de la congregació.

Un altre objectiu era portar a terme un anàlisi de la vida del jesuïta i un recull de la seva faceta laboral i religiosa. Així com mostrar la seva afició per les talles i per això s'ha realitzat un anàlisi per a cada una de les més destacades. També s'ha realitzat un recull dels actes posteriors i commemoratius a la seva mort, com són homenatges, la creació de reportatges o institucions amb el seu nom.

Les entrevistes s'han pogut realitzar amb satisfacció i s'han inserit dins el treball en cada tema per constatar tot allò tractat. Un objectiu que en un primer moment no es pensava assolir i que finalment es va aconseguir, fou la introducció de les paraules d'Espinal sobre la seva experiència boliviana, que tenien la família en format de cassets, aquests cassets ens han donat una informació en primera persona sobre la vida d'Espinal. Ens ha estat d'una gran utilitat per tal de donar validesa històrica a tot allò presentat en el projecte. També recalcar l'impacte emocional en escoltar el jesuïta com explicava la situació que estava vivint sempre amb calma i amb una gran espiritualitat i serenitat. Aquestes gravacions consten de set hores de gravació on es constata la vocació, el sentiment d'empatia i la seves idees de lluita vers les injustícies de l'estat bolivià. Aquestes cintes es van aconseguir gràcies a Xavier Victori Espinal i als periodistes del reportatge *Lluís Espinal: un màrtir incòmode*, que facilitaren les transcripcions d'aquestes cintes. L'anàlisi d'aquests cassets i la inserció de cites d'Espinal al treball també constitueixen la part pràctica del projecte.

Gràcies al coneixement de l'existència de cassets s'ha elaborat i personalitzat un llapis de memòria amb forma de casset on per la part de davant apareix una il·lustració de Lluís Espinal. Dins d'aquest llapis de memòria s'hi troben emmagatzemades totes les gravacions de les cintes de cassets originals enviades per Espinal des de Bolívia. Se'n ha fet dos còpies d'aquest llapis, una integrada dins el treball escrit i l'altra de mostra per a la presentació oral del projecte.

Una dificultat presentada al llarg del treball ha estat la manca d'informació vàlida, perquè al no ser un personatge molt conegut, molta de la informació existent no era del tot verídica. Així doncs, es va compensar la mancança d'informació contradictòria recercant en articles de diari dels anys 80 i mitjançant entrevistes a persones que coneixien a Lluís Espinal.

Una altra dificultat afegida fou en un primer moment el desconeixement de l'orde jesuïta i de les teories de l'alliberament, peces claus per tal de poder entendre i comprendre la lluita social d'Espinal. Es va fer una recerca de l'orde jesuïta i de la teoria de l'alliberament per tal d'aprofundir i entendre la vocació del missioner.

Cal remarcar que ens ha calgut cercar molta informació sobre les diferents situacions polítiques a Bolívia. En desconèixer el tema es va cercar informació per tal de contextualitzar el projecte.

Una altra dificultat fou l'organització del treball, en ser un treball biogràfic calia complimentar cadascun dels apartats. L'índex del treball es va elaborar a mesura que s'aprofundia en la vida del sacerdot i s'acomplimentava amb les experiències d'aquells que van compartir la seva vida i amb la pròpia veu del jesuïta on mostrava la seva profunda implicació en la vida social boliviana.

El treball realitzat ha estat de gran enriquiment a nivell personal gràcies a al coneixement d'un familiar el qual es desconeixia. Gràcies a les entrevistes realitzades s'ha conegut una part de la família que anteriorment no es coneixia. El contacte amb els entrevistats i la seva calidesa humana ens han proporcionat una altra visió de la vida. Vides entregades al servei dels altres en una societat totalment imbuïda per aspectes banals. L'entrevista del pare Albó i les gravacions del pare Espinal, ens han atorgat aquesta visió de la qual parlàvem anteriorment. El fet de comprendre l'entrega, la vocació i els ideals de sacerdots entregats a la vida dels desfavorits i com la seva lluita social ha marcat la vida de molta gent dins les societats llatinoamericanes. També destacar que un cop analitzats tots els punts del treball entendre perquè Espinal era considerat l'intel·lectual de la família.

Per altra banda es torna a agrair l'ajuda i la col·laboració de la tutora Mª Carme Montes, a Xavier Victori Espinal, a la Mª Lourdes Espinal, a les dos periodistes Anna Masllorenç i Mariona Ortiz, a l'Ajuntament de Sant Fruitós del Bages i a la seva tècnica d'arxiu, Anna Cura. Finalment vull agrair a tots aquells periodistes, escriptors o historiadors, gràcies per escriure sobre Lluís Espinal, sense ells tampoc hauria set possible la realització d'aquest treball.

El treball Lluís Espinal, un màrtir pel poble, és un treball objectiu però amb una visió íntima, pel fet que és un projecte sobre un familiar i no es pot obviar la part més emocional.

Hem volgut fer constància com un sacerdot català es va involucrar de tal manera en la societat boliviana que li va causar la mort. Donar veu a un jesuïta que de forma humil, senzilla i espiritual i amb grans conviccions va donar la vida pels altres.

Aquest projecte pot ser l'inici d'altres treballs que desenvolupin amb més mitjans cadascun dels apartats tractats.

En una societat on l'hedonisme i la frivolitat cada dia es fa més present, cal mirar enrere i mostrar el paper que van desenvolupar i estant desenvolupant persones entregades als altres de forma totalment altruista. Un dels objectius d'aquest treball és fer un punt d'inflexió i reflexionar sobre persones que han entregat la seva vida pels altres i obrir les portes a l'espiritualitat i a l'empatia social.

*Lucho ha muerto, aún quedamos muchos.
(1980)*

Il·lustració 80: Cartell índigena dedicat a Lluís Espinal.

16. FONTS CONSULTADES

- Actual tomba de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.elnuevodiario.com.ni/suplementos/cultural/475928-rio-general-paz-bolivia-patrimonio/>
- Agencia AFP. Luis Espinal, el jesuita al que Francisco homenajeó en Bolivia. (n.d.). Consultat el 11 d'octubre de 2019 des de <https://www.valoresreligiosos.com.ar/Noticias/luis-espinal-el-jesuita-al-que-francisco-homenajeo-en-bolivia-4432>
- Ajutament de Sant Fruitós del Bages. La comissió organitzadora de l'Any Lluís Espinal 2020 va perfilant els actes a celebrar. (n.d.). Consultat el 17 de desembre de 2019 des de <https://www.santfruitos.cat/actualitat/noticies/la-comissio-organitzadora-de-l2019any-lluis-espinal-2020-va-perfilant-els-actes-a-celebrar>
- Alberg Lluís Espinal a la cova de Sant Ignasi de Manresa. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://www.covamanresa.cat/es/albergue-lluis-espinal>
- Albó, X. (2015). Los tallados de Lucho Espinal. *Journal de Comunicación Social*, 3(3), 13-40.
- Albó, X. (2015). Los tallados de Lucho Espinal. Sus contextos históricos y humanos. *Journal de Comunicación Social*, 3, 13.
- Alegria. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>
- ANF. Compañía de Jesús rinde homenaje a Luis Espinal SJ con un acto de oración (23 de març de 2018). (n.d.). Consultat el 7 de desembre de 2019 des de <https://www.noticiasfides.com/iglesia/compania-de-jesus-rinde-homenaje-a-luis-espinal-sj-con-un-acto-de-oracion-386678>
- Antonio Menacho. *El legado de Luis Espinal, SJ*. (23 de març de 2017). Consultat el 27 d'octubre de 2019 des de <https://cpalsocial.org/1646.html>
- Associació Lluís Espinal, Lluita i Fe. (n.d.). Consultat el 19 de novembre de 2019 des de <https://lluisespinal.tumblr.com>
- Barri Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://correodelsur.com/local/20161121_el-barrio-luis-espinal-espera-que-hospital-mejore-actual-condicion.html
- Bolívia II, afers exteriors. (n.d.). Consultat el 16 de desembre de 2019 des de <https://www.ccma.cat/tv3/afers-exteriors-emet-el-segon-capitol-de-bolivia/noticia-arxiu/600800/>

- Boris Miranda. (8 de juliol de 2015). BBC News. *Visita del Papa Francisco: Luis Espinal, el jesuïta al que dieron 12 tiros "por decir verdades" en Bolívia*. Consultat el 4 d'octubre del 2019 des de https://www.bbc.com/mundo/noticias/2015/07/150702_bolivia_espinal_papa_jesuïta_cch
- Bota militar II. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>
- Bota militar. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>
- Capçalera actual del diari Aquí. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://www.semanarioaqui.com>
- Captura de pantalla del reportatge Bolívia II. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.ccma.cat/tv3/alicanta/afersexteriors/bolivia-ii/video/4952271/>
- Captura de pantalla del reportatge de Lluís Espinal: un màrtir incòmode. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: [incomode/video/1398609/](https://www.ccma.cat/tv3/alicanta/afersexteriors/bolivia-ii/video/4952271/)
- Carnet d'identitat de Lluís Espinal de la Companyia de Jesús. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)
- Carrer on es troba la Torre del Batlle. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.google.com/maps/search/torre+del+batlle+sant+frutos+de+bages/@41.750784,1.8669974,15z/data=!3m1!4b1>
- Cartell indígena dedicat a Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://caminantedelsur.com/2018/09/03/bolivia-esto-dijo-luis-espinal/>
- Caso: Luis Espinal. (21 de març de 2019). (n.d.). Consultat el 17 de desembre de 2019 des de https://www.la-razon.com/la_gaceta_juridica/Caso-Luis-Espinal-Camps_0_2018798208.html
- Centre d'estudis cristianisme i justícia. (n.d.). Consultat el 11 de desembre de 2019 des de <https://www.cristianismeijusticia.net>
- Cobert Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: [muerto-y-21-heridos](https://www.cristianismeijusticia.net)
- Codina, V. (1995). Luis Espinal: gastar la vida por los demás. Cristianisme i Justícia.
- Col·legi i seminari menor de Sant Josep, a Roquetes de Mar a la província de Tarragona. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://tortosaantiga.blogspot.com/2011/09/el-seminari-menor-de-sant-josep.html>
- Col·legi Lluís Espinal Camps Fe i alegria. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: [y-Alegria-167701986579829/](https://www.cristianismeijusticia.net)

- Col·legi Lluís Espinal Camps. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.google.com/maps/contrib/105083394308791827706/photos/@-16.479393,-68.16582,3a,75y,90t/data=!3m7!1e2!3m5!1sAF1QipMEOMSsTRtbxA0SfuGFVALJ0fGh9l2aalIJNung!2e10!6shttps:%2F%2Fh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipMEOMSsTRtbxA0SfuGFVALJ0fGh9l2aalIJNung%3Dw365-h273-k-no!7i4128!8i3096!4m3!8m2!3m1!1e1>
- Compañía de Jesús rechaza la exhumación de Luis Espinal. (8 de gener de 2017). (n.d.). Consultat el 2 d'octubre de 2019 des de <https://www.paginasiete.bo/nacional/2017/1/8/compania-jesus-rechaza-exhumacion-luis-espinal-123035.html>
- Conmemoran los 39 años del asesinato de Luis Espinal y recuerdan su lucha por la democracia y los derechos humanos (21 de març de 2019) (n.d.). Consultat el 13 de novembre de 2019 des de <http://www.diputados.bo/prensa/noticias/conmemoran-los-39-años-del-asesinato-de-luis-espinal-y-recuerdan-su-lucha-por-la>
- Correo del sur. ¿Cómo fue el golpe de Estado que efectuó García Meza? (29 de maig de 2018). (n.d.). Consultat el 14 de novembre de 2019 des de https://correodelsur.com/politica/20180429_como-fue-el-golpe-de-estado-que-efectuo-garcia-meza.html
- Correo del sur. Luis Espinal, el jesuita que vive en la memòria del país. (22 de gener del 2017). (n.d.). Consultat el 20 de octubre de 2019 des de https://correodelsur.com/panorama/20170122_luis-espinal-el-jesuita-que-vive-en-la-memoria-del-pais.html
- Cova de Manresa. Albergue Luis Espinal. (2017) (n.d.). Consultat el 20 de novembre de 2019 des de <https://www.covamanresa.cat/es/albergue-lluis-espinal>
- Cristianisme i Justícia. Luis Espinal, un màrtir de la fe y la justicia. (n.d.). Consultat el 15 d'octubre de 2019 des de <https://www.cristianismeijusticia.net/es/luis-espinal-martir-de-la-fe-y-la-justicia>
- Cristianisme i Justícia. *Qui fou Lluís Espinal?* Consultat el 17 de maig de 2019 des de <https://www.cristianismeijusticia.net/qui-fou-lluis-espinal>
- Cristians del silenci.* [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>
- Crucifix comunista. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://www.wikiwand.com/es/Luis_Espinal_Camps

- D. Bricollé. *Sant Fruitós obrirà oficialment avui l'any dedicat a Lluís Espinal*. (12 de desembre de 2019). Consultat el 18 de desembre de 2019 des de <https://www.regio7.cat/bages/2019/12/13/sant-fruitos-obrira-oficialment-avui/585509.html>
- David Bricollé. *Lluís Espinal: Un religiós periodista que va tenir una implicació social que incomodava*. (10 de gener de 2017) Consultat el 1 d'octubre de 2019 des de <https://www.regio7.cat/bages/2017/01/10/religios-periodista-que-implicacio-social/394028.html>
- De la Zerda Veizaga, S. (2011). Lo que el cine boliviano le debe a Luis Espinal. Punto Cero, 16(22), 60-68.
- Dia de l'enterrament de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)
- Domitila de Xungara i Xavier Albó al costat de l'escultura de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: monumentos-en-la-paz-224396.html
- El crucifijo comunista de Evo Morales para el Papa Francisco. (n.d.). Consultat el 29 d'octubre de 2019 des de <https://www.abc.es/sociedad/20150709/abci-papa-crucifijo-201507091053.html>
- El hambre por decisión. (7 de novembre de 2017). (n.d.). Consultat el 28 d'octubre de 2019 des de <https://urgente.bo/noticia/el-hambre-por-decision>
- El Papa Francisco y Luis Espinal. (7 de juliol de 2015). (n.d.). Consultat el 7 d'octubre de 2019 des de <https://infosj.es/propuestas/9904-el-papa-francisco-y-luis-espinal>
- El Papa rinde homenaje en Bolivia al jesuita Luis Espinal. (7 de juliol de 2015). (n.d.). Consultat el 7 d'octubre de 2019 des de <https://es.zenit.org/articles/el-papa-rinde-homenaje-en-bolivia-al-jesuita-luis-espinal/>
- El Papa, Luis Espinal y Bolivia. (10 d'abril de 2017). (n.d.). Consultat el 11 d'octubre de 2019 des de https://www.cope.es/actualidad/noticias/papa-luis-espinal-bolivia-20150709_47410
- El pensador orant*. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>
- El primer franquisme a Manresa. (n.d.). Consultat el 12 d'octubre de 2019 des de <http://www.memoria.cat/franquisme/content/que-fou-el-franquisme>
- En 1980 se llevó a cabo en Bolivia uno de los golpes de Estado más sangrientos del país. (17 de juliol de 2019). (n.d.). Consultat el 15 de novembre de 2019 des de <https://www.eulixe.com/articulo/foto-del-dia/1980-produjo-bolivia-golpes-estado-mas-sangrientos-pais/20190716231803015644.html>

En el dia del cine boliviano recuerdan el legado de Luis Espinal (21 de març del 2018). (n.d.). Consultat el 21 de novembre de 2019 des de <https://eju.tv/2018/03/en-el-dia-del-cine-boliviano-recuerdan-el-legado-de-luis-espinal/>

Enterrament de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de (Font familiar)

Entrevista a García Mora. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/afersexteriors/bolivia-ii/video/4952271/>

Entrevista a Ros. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/afersexteriors/bolivia-ii/video/4952271/>

Entrevista a Xavier Albó. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/afersexteriors/bolivia-ii/video/4952271/>

Escola Lluís Espinal Camps. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: m/2012/10/colegio-luis-espinal-camps.html&bpli=1&pli=1

Espinal, L. (1982). Oraciones a quemarropa (Vol. 47). Centro de Estudios y Publicaciones.

Estadi Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://amibolivia.com/AMI/?p=35291>

Evo Morales regalant una rèplica de la famosa talla d'Espinal al Papa Francesc. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://kaosenlared.net/el-papa-francisco-en-bolivia-de-evo-morales-informe-especial/>

Exhumarán en Bolivia el cadáver de jesuita español Espinal, asesinado en 1980. (5 de gener de 2017). (n.d.). Consultat el 22 de desembre de 2019 des de <https://www.lavanguardia.com/vida/20170105/413131227123/exhumaran-en-bolivia-el-cadaver-de-jesuita-espanol-espinal-asesinado-en-1980.html>

Família de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Fotografia d'altra perspectiva de Domitila de Chungara, Xavier Albó, Lluís Espinal, Rufus i altres defensors dels drets humans en la vaga de fam contra la dictadura de Banzer, al diari Presència. (n.d.). (Font familiar)

Fotografia de Domitila de Xungara, Xavier Albó, Lluís Espinal, Rufus i altres defensors dels drets humans en la vaga de fam contra la dictadura de Banzer, al diari Presència. (n.d.). Consultat des de:

Fotografia de Lluís Espinal. (n.d.). Consultat des de: http://www.la-razon.com/la_revista/Cinematica-presenta-dedicado-derechos-humanos_0_2019398101.html

Fotografia preferida de Lluís Espinal. (n.d.). (Font familiar)

Francisco Franco. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://es.wikipedia.org/wiki/Francisco_Franco

- Fundació Lluís Espinal, cj. (n.d.). Consultat el 10 de desembre de 2019 des de <https://www.cristianismeijusticia.net/es/fundacion-lluis-espinal-cj>
- Fundadors de l'Associació Lluís Espinal Lluita i Fe. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: [pare-lluis-espinal](https://www.cristianismeijusticia.net/es/fundacion-lluis-espinal-cj)
- Gabriela Canedo. *23 días de la huelga de hambre*. (17 de gener de 2019). Consultat el 27 d'octubre de 2019 des de <https://www.lostiempos.com/actualidad/opinion/20190117/columna/23-dias-huelga-hambre>
- Gustavo Guitérrez. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: [https://es.wikipedia.org/wiki/Gustavo_Gutiérrez_\(teólogo\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Gustavo_Gutiérrez_(teólogo))
- Homenaje a Luis Espinal sj. (23 de març de 2015). (n.d.). Consultat el 10 de desembre de 2019 des de <https://cep.com.pe/homenaje-a-luis-espinal-sj/>
- Homenatge a la tomba d'Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.paginasiete.bo/miradas/2019/10/4/el-cementerio-general-guarda-la-memoria-de-las-dictaduras-233086.html>
- Homenatge anual per la mort d'Espinal el dia del cine bolivià. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://albaciudad.org/2015/07/la-hoz-y-el-martillo-que-evo-morales-regalo-al-papa-francisco-fotos/>
- Hospital Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://twitter.com/FPS_Bolivia?lang=gl
- <https://es-la.facebook.com/Historiasdebolivia/photos/la-huelga-de-hambre-de-1978-realizada-por-un-grupo-de-mujeres-mineras-encabezada/1855883487966095/>
- Hugo Banzer Suárez. (n.d.). Consultat el 14 de novembre de 2019 des de https://www.ecured.cu/Hugo_Bánzer_Suárez
- Hugo Banzer. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://es.wikipedia.org/wiki/Hugo_Banzer_Suárez
- Índex de les *Pregàries a boca de canó*. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://www.cristianismeijusticia.net/sites/default/files/pdf/eict31_0.pdf
- Instituciones se suman a pedido de beatificación de Luis Espinal (4 de juliol de 2015). (n.d.). Consultat el 21 de desembre de 2019 des de <https://www.opinion.com.bo/articulo/papa-en-bolivia/instituciones-suman-pedido-beatificaci-oacute-n-luis-espinal/20150704011600525226.amp.html>
- Iván Castro. *Luis Espinal y los derechos humanos* (26 de juliol de 2017). Consultat el 4 de novembre de 2019 des de <https://www.noticiasfides.com/opinion/ivan-castro-aruzamen/luis-espinal-y-los-derechos-humanos>

Jorge E. E. Vivar , Graciela Karababakian. *Asamblea de los derechos humanos de Bolivia*. Consultat el 10 de novembre des de <http://atom.ippdh.mercosur.int/index.php/asamblea-permanente-de-derechos-humanos-de-bolivia-apdhhb>

Jove lliure. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>

L'últim sopar. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>

La Asamblea de derechos humanos de Bolivia pedirá al Papa la beatificación de Luis Espinal (1 de juliol del 2015). (n.d.). Consultat el 21 de desembre de 2019 des de <https://www.periodistadigital.com/cultura/religion/america/20150701/asamblea-derechos-humanos-bolivia-pedira-papa-beatificacion-luis-espinal-noticia-689401712247/>

La memoria de las dictaduras en Bolivia pervive en el cementerio de La Paz. (3 d'octubre de 2019). (n.d.). Consultat el 15 de desembre de 2019 des de <https://www.efe.com/efe/america/sociedad/la-memoria-de-las-dictaduras-en-bolivia-pervive-el-cementerio-paz/20000013-4078777>

La vaga de fam. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>

Lluís Espinal Camps. (n.d.). Consultat el 16 de setembre des de <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-21351669.xml>

Lluís Espinal després de l'autòpsia. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: [disparos-metrallera-al-sacerdote-luis-espinal/](#)

Lluís Espinal en l'adolescència. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Lluís Espinal en una manifestació durant la vaga de fam. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=2ahUKEwi3hsaFnO3mAhUZ6OAKHQQ_DiEQjRx6BAgBEAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.bbc.com%2Fmundo%2Fnoticias%2F2015%2F07%2F150702_bolivia_espinal_papa_jesuita_cch&psig=AOvVaw0rOOPWQbPYA0zoVPcRxC1Y&usq=1578339781545565

Lluís Espinal exercint de director de cine en la pel·lícula Chuquiago. [fotografia]. (n.d.).
(Font familiar)

Lluís Espinal exercint de sacerdot. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Lluís Espinal i companys jesuïtes junt a una família indígena. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Lluís Espinal jesuïta. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Lluís Espinal: un màrtir incòmode (24 de maig de 2005). (n.d.). Consultat el 15 de desembre de 2019 des de <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/30-minuts/lluis-espinal-un-martir-incomode/video/1398609/>

Localització de la fundació Lluís Espinal Cristianisme i Justícia. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://www.google.com/maps?client=safari&rls=en&q=cristianisme+i+justicia&oe=UTF-8&um=1&ie=UTF-8&sa=X&ved=2ahUKEwily8ndpO3mAhWv3OAKHRPJAAMQ_AUoAXoECAsQAw

Logo de l'Assemblea Permanent dels Drets Humans de Bolívia. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://elresidente.co.uk/2033-2/>

Logo del centre de Cristianisme i Justícia. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://blog.cristianismeijusticia.net/about>

Luis Carballo. *Francisco rinde homenaje al jesuita español, Luis Espinal Camps, a su llegada a Bolivia* (9 de juliol del 2015). Consultat el 8 de desembre de 2019 des de <https://es.euronews.com/2015/07/09/francisco-rinde-homenaje-al-jesuita-espanol-luis-espinal-camps-a-su-llegada-a>

Luis Espinal Camps, el artista de los tallados de madera. (22 de març de 2018). (n.d.). Consultat el 5 de novembre de 2019 des de <https://jesuitas.lat/es/noticias/510-luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera>

Luis Espinal, el artista de los tallados (8 d'agost de 2015). (n.d.). Consultat el 19 de novembre de 2019 des de <https://www.paginasiete.bo/cultura/2015/8/9/luis-espinal-artista-tallados-65956.html>

Luis Espinal, mártir. (n.d.). Consultat el 29 de setembre de 2019 des de <https://www.lavanguardia.com/hemeroteca/20150322/54429140797/religion-america-latina-religiosos-asesinados-teologia-de-la-liberacion-luis-espinal-bolivia.html>

Luis García Meza i Luis Arce Gómez. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: garcia-meza-y-luis-arce-gomez.html

Luis García Meza i Luis Arce Gómez. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de:
<https://periodistas-es.com/plan-condor-militares-bolivianos-condenados-en-italia-80732>

Manifestació en contra de l'exhumació del cos de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.).
 Consultat des de: <http://www.amaliapandocabildeo.com/2017/01/fiscalia-suspende-exhumacion-de-luis.html>

Maternitat. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de:
<https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>

Medrano Cruz, M. *Compañía de Jesús rechaza la exhumación de Luis Espinal*. (16 de gener de 2017) (n.d.). Consultat el 4 d'octubre de 2019 des de http://www.la-razon.com/suplementos/animal_politico/DIN-documento-asesinato-Espinal-informes_0_2638536157.html

Mesa, C. D. (1982). El cine boliviano según Luis Espinal (No. 5). Editorial "Don Bosco,". Monestir de Veruela. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de:
<http://www.zaragozaprovinciafilmcommission.es/portfolio-item/monasterio-veruela-claustro/>

Monolit a la Plaça Lluís Espinal a Sant Fruitós del Bages (2019). [fotografia]. (n.d.). (Font pròpia)

Monstre. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de:
<https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>

Mostra de la participació de Lluís Espinal en els seus films. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Papa Francesc retant homenatge a Lluís Espinal a Bolívia. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://es.zenit.org/articles/el-papa-rinde-homenaje-en-bolivia-al-jesuita-luis-espinal/>

Parròquia Crist Rei de Bolívia. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de:
<https://www.google.com/maps/contrib/108747430627162908832/photos/@-11.0026071,-66.0513161,3a,75y,90t/data=!3m7!1e2!3m5!1sAF1QipMT3V5gLTQ9p8qqETFJCr2xkIBfQRHqn0BpiPnK!2e10!6shttps:%2F%2Fh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipMT3V5gLTQ9p8qqETFJCr2xkIBfQRHqn0BpiPnK%3Dw459-h260-k-no!7i2048!8i1160!4m3!8m2!3m1!1e1>

Parroquia de cristo Rey. (n.d.). Consultat el 22 de novembre des de <https://parroquiacristorey.net>

Passaport de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Patrimonio cultural de Aragon. Monasterio de Veruela. (n.d.). Consultat el 14 de agost de 2019 des de <http://www.patrimonioculturaldearagon.es/bienes-culturales/monasterio-de-veruela-vera-de-moncayo>

Pere Casaldàliga. *La teologia de l'alliberament*. Consultat de 8 de setembre de 2019 des de <http://www.alcoberro.info/pdf/cristianisme12.pdf>

Placa de la Plaça Lluís Espinal a Sant Fruitós del Bages (2005). [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Plaça Lluís Espinal a Sant Fruitós del Bages (2005). [fotografia]. (n.d.). (Font familiar)

Polémica por obsequio al papa de tallado de Cristo en hoz y martillo. (n.d.). Consultat el 18 de novembre de 2019 des de <https://www.dw.com/es/polémica-por-obsequio-al-papa-de-tallado-de-cristo-en-hoz-y-martillo/a-18574472>

Presidente boliviano recuerda la dictadura de Hugo Banzer. (17 d'agost de 2017). (n.d.). Consultat el 12 de novembre de 2019 des de <https://www.telesurtv.net/news/Presidente-boliviano-recuerda-la-dictadura-de-Hugo-Banzer--20170819-0033.html>

Protagonistes de l'acte inaugural de l'any Lluís Espinal celebrat a Sant Fruitós del Bages (2019). [fotografia]. (n.d.). (Font pròpia)

Quadern de cine: *Directores de cine*, de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.abebooks.com/DIRECTORES-CINE-ESPINAL-LUIS/22832975981/bd>

Quadern de cine: *Sociologia del cine*, de Lluís Espinal. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://pe.class.posot.com/ferula-espinal-larga-de-madera/>

Radio Fides. Fiscal General abre la posibilidad de evitar exhumar restos de Espinal Camps. (27 de gener de 2017). (n.d.). Consultat el 29 de setembre de 2019 des de <https://www.radiofides.com/es/2017/01/27/fiscal-general-abre-la-posibilidad-de-evitar-exhumae-restos-de-espinal-camps/>

Radio Fides. *Luis Espinal una vida entregada a su pueblo*. Consultat el 21 de setembre de 2019 des de <https://www.radiofides.com/es/2018/03/21/luis-espinal-una-vida-entregada-a-su-pueblo/>

Recuerdan a Luis Espinal como activista de los derechos humanos de Bolivia y un hombre con influencia. (n.d.). Consultat el 2 de novembre de 2019 des de <https://infodecom.net/recuerdan-a-luis-espinal-como-activista-de-derechos-humanos-y-un-hombre-con-influencia/>

Representació del dia del cine bolivià de l'any 2016. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://gumucio.blogspot.com/2019/03/>

- Roberto Melean entrevistat per periodistes. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.youtube.com/watch?v=AXFt94MKIC8>
- Roberto Melean fent declaracions als mitjans de comunicació. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.youtube.com/watch?v=AXFt94MKIC8>
- Rubem Alves. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: https://www.ecured.cu/Rubem_Alves
- Ruiza, M., Fernández, T. i Tamaro, E. (2004). *Biografia de Luis Espinal*. Biografías y Vidas. La enciclopedia biográfica en línea. Consultat el 20 setembre de 2019 des de <https://www.biografiasyvidas.com/biografia/e/espinal.htm>
- Se'n va anar. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>
- Serena, M. (2005, març 19). Aquí no hauria tingut tant ressò. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 4
- Serena, M. (2005, març 19). El "Lucho" que viu. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 2-6
- Serena, M. (2005, març 19). Em fa sentir orgullós del cognom. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 4
- Serena, M. (2005, març 19). Fill predilecte de Sant Fruitós del Bages. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 6
- Serena, M. (2005, març 19). No hi ha cap dia que no pensi en ell. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 5
- Serena, M. (2005, març 19). Periodista de compromís vital. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 7
- Serena, M. (2005, març 19). Radicalitat cristiana. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 6
- Serena, M. (2005, març 19). Sorprenia pel cine que li agradava. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 5
- Serena, M. (2005, març 19). Un digne epitafi. *Regió7: Lluís Espinal, 25 anys després de la seva mort*, pag. 7
- Teologia de l'alliberament. Cristianisme i Justícia. (n.d.). Consultat el 14 de setembre des de <https://www.cristianismeijusticia.net/sites/default/files/pdf/ct07.pdf>
- Torre del Batlle. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <http://coneixercatalunya.blogspot.com/2012/07/sant-frutos-de-bages-la-torre-dels.html>

Tortosa antiga: El seminari menor de Sant Josep. (n.d.). Consultat de 30 de setembre de 2019 des de <http://tortosaantiga.blogspot.com/2011/09/el-seminari-menor-de-sant-josep.html>

Un home lliure. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://medium.com/@carmenjulia.lujan/luis-espinal-camps-el-artista-de-los-tallados-de-madera-f221249c2b25>

Unitat Educativa Lluís Espinal “Nuevo Ventilla” . [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://amibolivia.com/AMI/?p=32612>

Unitat Educativa Lluís Espinal Camps. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.facebook.com/amigosdeluisespinal/posts/unidad-educativa-luis-espinal-camps-zona-de-pasankeri-la-paz-bolivia/803963546348008/>

Víctor Codina. Pastoral sj. *Luis Espinal*. Consultat el 20 de setembre de 2019 des de <https://pastoralsj.org/creer/1289-luis-espinal>

Wikipedia. Consultat el 16 de novembre de 2019 des de https://es.wikipedia.org/wiki/Luis_Garc%C3%ADa_Meza

Wikipedia. Consultat el 16 de setembre des de https://ca.wikipedia.org/wiki/Teologia_de_l%27alliberament

Wikipedia. Consultat el 20 d'octubre de 2019 des de https://es.wikipedia.org/wiki/Francisco_Franco

Wikipedia. Consultat el 20 d'octubre de 2019 des de <https://es.wikipedia.org/wiki/Franquismo>

Wikipedia. Consultat el 20 d'octubre de 2019 des de https://es.wikipedia.org/wiki/Hugo_Banzer_Su%C3%A1rez

Wikipedia. Consultat el 21 de desembre de 2019 des de <https://es.wikipedia.org/wiki/Beatificaci%C3%B3n>

Wikipedia. Consultat el 22 de novembre de 2019 des de https://es.wikipedia.org/wiki/D%C3%ADa_del_Cine_Boliviano

Xavier Albó amb el crucifix comunista. [fotografia]. (n.d.). Consultat des de: <https://www.unfotografo.es/2015/de-indigenas-sacerdotes-y-crucifijos-comunistas>